

การศึกษาเรื่องหงส์จากศิลปกรรมในประเทศไทย

THE MYTHICAL SWAN IN THAI ART

กัญญรัตน์ เวชชาสตร์

Kanyarat Vechasat

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม

Faculty of Arts, Silpakorn University, Sanamchan Palace Campus,

Nakhon Pathom Province

บทคัดย่อ

รูปหงส์ที่ปรากฏในศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ของไทยใช้สื่อความหมายที่เกี่ยวกับความสูงส่ง ความดีงามและความเป็นมงคล หงส์มักใช้เป็นสัญลักษณ์ของบุคคลผู้มีบุญญาธิการสูง เช่น พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ทอง หรือพระอรหันต์ ผู้ละจากกิเลสทั้งปวง บางครั้งใช้เป็นสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ พระราชินี และถ้าเป็นรูปหงส์ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อทางศาสนาและความเชื่อทางไสยศาสตร์ หงส์จะมีหน้าที่สำคัญคือเป็นพาหนะของเทพเจ้า บางครั้งหมายถึงท้องฟ้าหรือสวรรค์ หรือเป็นสื่อในการทำให้เกิดคุณทางเมตตามหานิยม

ช่างผู้สร้างสรรค์ศิลปะรูปหงส์จะสร้างรูปหงส์ให้มีลักษณะคล้ายหงส์ตามธรรมชาติ แล้วตกแต่งให้งดงามวิจิตรด้วยลายกระหนก เน้นรูปทรงลีลาให้มีความสง่างามโดยใช้จินตนาการตามที่พรรณนาไว้ในวรรณคดี กลายเป็นหงส์ที่อยู่ในลักษณะของสัตว์หิมพานต์ รูปหงส์ประเภทนี้ได้รับความนิยมมากที่สุดจนช่างรุ่นต่อ ๆ มาใช้เป็นแบบอย่างในการสร้างรูปหงส์สืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน และที่สำคัญยังถือเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะรูปหงส์ของไทยที่แตกต่างไปจากชาติอื่น จึงอาจกล่าวได้ว่าศิลปะรูปหงส์ของไทยที่มีความงามสมบูรณ์แบบเกิดจากจินตนาการผสมผสานกับแนวคิดทางศาสนาและสุนทรียศาสตร์ของช่างชาวไทย ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าศิลปกรรมมีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิดกับศาสนาและวิถีชีวิตของคนไทย

ABSTRACT

The mythical swan image appearing in various branches of Thai art has been associated with the concept of nobility, goodness, beauty and auspiciousness. The swan usually symbolizes a great man like the Bodhisattava, as in the birth of the Golden Swan Lord; the arahant-the Buddhist saints who have attained freedom from all desires; kings and queens. The swan image on a ritual altar is regarded as vehicles of gods. Sometimes it denotes the sky or heaven. In some places the swans are regarded as a means of inspiring love and compassion.

In creating the mythical swan, an artificer firstly copies the physical aspects of natural fowl, then embellish it with intricate lace-like designs, in order to make it a creature of grace and magnificence as the Himavant bird, a realization of literary imagination. This developed form has become most popular and has been used as the prototype of the swan image right down to the present day. Moreover it serves to identify and distinguish Thai mythical swans from those of other countries. It can be said that the Thai mythical swan is a work of art with perfect beauty created from the artist's imagination inspired by his religions and aesthetic concepts. It is also note worthy that the swan motif signifies the crucial relationship between Thai art, religion, and ways of life.

คำนำ

หงส์เป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องว่ามีความงดงามในรูปลักษณ์และลีลาท่าทาง มีลักษณะนิสัยที่ทำให้ผู้พบเห็นเกิดความประทับใจและเป็นแรงดลใจให้มนุษย์เกิดจินตนาการในการที่จะสร้างสรรค์รูปหงส์ให้เป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่สูงส่งดั่งงามทั้งปวง จินตนาการเกี่ยวกับหงส์ไม่ได้ปรากฏแต่เฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น ประเทศในแถบตะวันตก หงส์ก็เป็นแรงบันดาลใจให้เกิดกวีนิพนธ์และเพลงที่ไพเราะเช่นเพลงประกอบการแสดงบัลเล่ย์ เรื่อง Swan Lake ประเทศในแถบตะวันออกเช่น จีน ญี่ปุ่น ก็ยกย่องหงส์เช่นกันโดยเฉพาะประเทศอินเดียซึ่งเป็นแหล่งวัฒนธรรมที่สำคัญของโลกก็มีเรื่องราวอันแสดงให้เห็นถึงแนวคิดหรือจินตนาการเกี่ยวกับหงส์ทั้งที่เป็นคติของฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายพุทธ นอกจากนี้ยังแพร่หลายไปยังประเทศอื่น ๆ อีก เช่น อินโดนีเซีย เวียดนาม และลาว

เมื่อกล่าวถึง “หงส์” คนไทยจะมีความรู้สึกคุ้นเคยเสมือนว่ารู้จักเป็นอย่างดี เนื่องจากเรื่องราวของ

หงส์ปรากฏในวรรณกรรมของไทยหลายเรื่องรวมทั้งวรรณกรรมมุขปาฐะ เช่น เพลงกล่อมเด็ก หงส์นอกจากจะปรากฏให้เห็นในงานจิตรกรรมและประติมากรรมต่าง ๆ อยู่เสมอแล้ว ยังได้รับการกล่าวถึงในศิลปกรรมประเภทอื่น ๆ อีกมาก เช่น ด้านนาฏศิลป์จะมีท่ารำที่ถ่ายทอดลักษณะท่าทางของหงส์ในการรำแม่บทที่เรียกว่า ท่าหงส์บิน ทางด้านคีตศิลป์มีเพลงที่เกี่ยวกับหงส์ที่เป็นเพลงไทยเดิม ได้แก่ เพลงหงส์ทอง 2 ชั้น เพลงนางหงส์ เพลงบรรเลงในวงมโหรีสมัยอยุธยา ได้แก่ เพลงหงส์ร้อน หงส์ลีลา และหงส์คาบแก้ว เพลงไทยสากลที่แต่งขึ้นภายหลังก็ยังบรรยายถึงหงส์ เช่น เพลงหงส์เหิร หงส์ทอง เป็นต้น แม้แต่งานศิลปะพื้นบ้านก็นิยมประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้เป็นรูปหงส์เช่น กรรไกรหัวหงส์ ไม้ป้ายปูนและไม้คานรูปหงส์ นอกจากนี้ ส่วนคนไทยที่ว่า “หงส์กับกา” หรือ “กาในฝูงหงส์” คนไทยก็รู้จักคุ้นเคยเป็นอย่างดี

แม้ว่าคนไทยจะมีมโนทัศน์ในเรื่องหงส์อย่างกว้างไกล แต่ยังไม่ค่อยมีผู้ทราบโดยละเอียดลึกซึ้งว่าเหตุใดมนุษย์จึงสร้างรูปหงส์ในศิลปกรรมให้เห็นอย่างมากมาย รูปแบบทางศิลปะของหงส์แต่เดิมเป็นมาอย่างไร วิวัฒนาการมาอย่างไรบ้าง มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับแนวคิดความเชื่อของคนไทยอย่างไรและสามารถจะโยงแนวคิดนั้นกับชาติต่าง ๆ ได้หรือไม่ เหล่านี้เป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่ง ทั้งยังเป็นประโยชน์ในการเป็นแนวทางการศึกษาศิลปะแขนงอื่นต่อไปด้วย

การดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจากข้อมูล 2 ประเภท คือ

ข้อมูลเอกสาร โดยรวบรวมจากหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่มีในหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากรวิทยาเขตวังท่าพระ และวิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุดของสยามสมาคม

ข้อมูลสนาม โดยการสัมภาษณ์บุคคลที่มีความรู้หรือเกี่ยวข้องกับศิลปะรูปหงส์ และศึกษางานศิลปะรูปหงส์ประเภทต่าง ๆ โดยการเก็บข้อมูลในจังหวัดต่าง ๆ ของแต่ละภาคในประเทศไทย ดังนี้

ภาคเหนือ ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง

จังหวัดเชียงใหม่ เก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑ์บ้านเย็น วัดแสนฝาง วัดบุพพาราม วัดหนองคำ วัดทรายมูลพม่า วัดดัดภัย วัดป่าเป้า วัดหมื่นเงินกอง วัดสวนดอก วัดพวงหงษ์ วัดพันเตา วัดเมธัง วัดช่างฆ้อง วัดศรีเกิด วัดเจดีย์หลวง วัดปราสาท วัดนันทาราม วัดพระสิงห์ วัดหมื่นล้าน และวัดพระธาตุคุดยสุเทพ

จังหวัดลำพูน เก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดลำพูน วัดหนองเส้ง วัดป่ายางหน่อม วัดสวนดอก วัดพระคงถายี่ วัดช้างสี วัดพระธาตุ-

- หริภุญไชย พิพิธภัณฑวัดพระธาตุหริภุญไชย วัดป่าช่างงาม
วัดสันป่ายางหลวง และวัดศรีบุญเรือง
- จังหวัดลำปาง เก็บข้อมูลที่วัดสวนดอก วัดคะตึกเชียงใหม่ วัดเจดีย์ขาว
วัดพระแก้วดอนเต้า พิพิธภัณฑวัดพระแก้วดอนเต้า วัดพระธาตุ
ลำปางหลวง และพิพิธภัณฑวัดพระธาตุลำปางหลวง
- ภาคใต้ ได้แก่ จังหวัดนครศรีธรรมราช
- จังหวัดนครศรีธรรมราช เก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครศรีธรรมราช
พิพิธภัณฑ ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร และศูนย์วัฒนธรรม
วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช
- ภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา และบุรีรัมย์
- จังหวัดนครราชสีมา เก็บข้อมูลที่วัดหงสาวราม วัดบึง วัดสะแก วัดหงษ์สวนหมาก
วัดอีสาน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ปราสาทหินพิมาย
วัดจระเข้หิน และวัดพระเพลิง
- จังหวัดบุรีรัมย์ เก็บข้อมูลที่ปราสาทหินพนมรุ้ง และวัดขุนก้อง
- ภาคกลาง ได้แก่ กรุงเทพมหานคร จังหวัดนครปฐม ปทุมธานี เพชรบุรี พระนครศรีอยุธยา
และลพบุรี
- กรุงเทพมหานคร เก็บข้อมูลที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพมหานคร
เทวสถาน (โบสถ์พราหมณ์) พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดพระเชตุพนวิมล-
มังคลาราม วัดบวรนิเวศวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม วัดทองนพคุณ
วัดประดิษฐาราม วัดหงษ์รัตนาราม วัดอรุณราชวราราม วัดโพธิ์นิมิตร
วัดเครือวัลย์วรวิหาร และวัดสุวรรณาราม
- จังหวัดนครปฐม เก็บข้อมูลที่วัดพระปฐมเจดีย์ และวัดไผ่ล้อม
- จังหวัดปทุมธานี เก็บข้อมูลที่วัดหงษ์ปทุมมาวาสและวัดโบสถ์
- จังหวัดเพชรบุรี เก็บข้อมูลที่วัดมหาธาตุราชวรวิหาร วัดลาด วัดสนามพราหมณ์
วัดเพชรพลี วัดป้อม วัดใหญ่สุวรรณาราม วัดพระทรง วัดเกาะ-
แก้วสุทธาราม และวัดบางลำภู
- จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา และ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วังจันทร์เกษม

จังหวัดลพบุรี

เก็บข้อมูลที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ วัดพระ-
ศรีรัตนมหาธาตุ วัดนครโกษา และพระปรางค์สามยอด

ศิลปะรูปทรงสัญลักษณ์ก่อนประวัติศาสตร์

ในยุคนี้ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างเด่นชัดในด้านรูปแบบของศิลปะรูปทรง แต่มีหลักฐานเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “นททิพย์” ในลวดลายของกลองมโหระทึก ซึ่งเป็นศิลปวัตถุในวัฒนธรรมดองซอน

ศิลปะรูปทรงสัญลักษณ์ก่อนอาณาจักรชนชาติไทย

ศิลปะทวารวดี

ศิลปะรูปทรงที่เป็นงานประติมากรรม มีดังนี้

1. หวังช้าง⁹ พบที่ตำบลจันเสน อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ด้านหนึ่งของหัวเป็นภาพขุดสลัก มีรูปหงส์ซึ่งมีลวดลายตรงส่วนหางเป็นลายพรรณพฤกษารวมอยู่ด้วย ส่วนอีกด้านหนึ่งตอนบนเป็นภาพมงคลทั้งแปด อันได้แก่ พระอาทิตย์ หม้อน้ำ รวงผึ้ง ศรีวิสต์ (สัญลักษณ์ของมหาบุรุษ) ฉัตร หอยสังข์ แฉ่จามรี และพระจันทร์ ส่วนตอนล่างเป็นรูปม้าสองตัวเดินตามกัน หวังช้างนี้ถือเป็นศิลปวัตถุที่มีความหมายอันเป็นมงคล และเป็นศิลปวัตถุที่แสดงให้เห็นถึงการแพร่กระจายของศิลปกรรมอินเดียแบบคุปตะที่เข้ามาในดินแดนที่เป็นประเทศไทย

2. ลวดลายที่เสภาขณะดินเผา พบว่ามีการทำรูปหงส์บนภาชนะดินเผา ดังปรากฏหลักฐานจากแหล่งขุดค้นทางโบราณคดี 2 แห่ง ได้แก่

2.1 ที่บ้านคูเมือง ตำบลห้วยชัน อำเภออินทบุรี จังหวัดสิงห์บุรี⁷ ปรากฏว่าในบรรดาลายประทับ (stamped design) บนภาชนะหลายลายนั้นมีลายหงส์ในท่ากางปีกอยู่ด้วย ลายดังกล่าวพบบนชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ซึ่งในส่วนที่มีรูปหงส์นั้นมี 2 ชิ้น ชิ้นหนึ่งเป็นลายประทับรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าคั่นด้วยเส้นไขปลาแนวตั้ง มีลายหงส์กางปีกมองจากด้านหน้าหรือด้านข้าง อีกชิ้นหนึ่งเป็นลายสามกรอบสลับลายหงส์กางปีกด้านข้างหรือด้านหน้าตามด้วยภาพนกรบถืออาวุธกำลังวิ่งต่อยลายก้านขด แล้วเริ่มใหม่อีกสามกรอบต่อเนื่องกันไปจนรอบภาชนะ

การตกแต่งภาชนะดินเผาด้วยลายประทับในกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้านี้ เป็นแบบที่นิยมในอินเดียในสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) และลายรูปหงส์ที่ปรากฏก็สื่อความหมายว่ามีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนา

2.2 ที่เนินขุนสีห์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี³ รูปหงส์บนภาชนะดินเผาที่พบเป็นรูปหงส์คาบช่อดอกไม้ หางมีลักษณะคล้ายลายพรรณพฤกษาทอดยาวคล้ายรูปหงส์ที่ปรากฏในลายชุดสลักของหีบงาช้าง

3. ดินเผาและปูนปั้นประดับเจดีย์สมัยทวารวดี พบที่แหล่งโบราณสถานบ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 รูปหงส์ประดับโบราณสถานดังกล่าวปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ดังนี้

3.1 หงส์เลขทะเบียนที่ 1101/2504 ขนาดสูง 13.5 ซม. สภาพชำรุด ที่คอมีรอยต่อ ส่วนหัวหายไปทั้งหมด แต่ลำตัว ปีก หางและขายังสมบูรณ์อยู่ รูปแบบของหงส์มีลักษณะของการถ่ายแบบจากธรรมชาติของสัตว์ประเภทหงส์ ห่านและเป็ด แต่ตกแต่งลวดลายโดยการขูดเป็นร่องลึกทำให้เห็นเป็นลายริ้วชัดเจนทั้งตัว

3.2 หงส์เลขทะเบียนที่ 750/2511 ขนาดสูง 14.5 ซม. สภาพชำรุด ที่คอมีรอยต่อ เป็นหงส์ในท่ายืนเกาะอยู่บนกิ่งไม้ ลักษณะส่วนปากแหลมอย่างนก นัยน์ตาลม ส่วนหัวชำรุด มีรอยขูดตกแต่งส่วนปีกและหางเล็กน้อย หางมีลักษณะที่ปั้นต่อออกไปเหมือนหางนกคล้ายหางหงส์ของศิลปะล้านนา

3.3 หงส์เลขทะเบียนที่ 409/2504 ขนาดสูง 14 ซม. สภาพชำรุด มีลักษณะและรูปแบบเช่นเดียวกับหงส์เลขทะเบียนที่ 750/2511

3.4 ปูนปั้นรูปพระพรหมทรงหงส์ ขนาดสูง 40.7 ซม. สภาพชำรุด ไม่มีคอและหัว ปีกข้างขวาชำรุดไปส่วนหนึ่ง หงส์ดังกล่าวไม่มีการตกแต่งลวดลายแต่อย่างใด

จะเห็นได้ว่า รูปแบบของการประดิษฐ์รูปหงส์ในสมัยทวารวดีมี 2 ลักษณะคือ รูปแบบที่ถ่ายทอดมาจากสัตว์ตามธรรมชาติประเภทหงส์และนก ส่วนใหญ่ตกแต่งลวดลายด้วยการขูดขีดให้เป็นริ้ว อีกลักษณะหนึ่งเป็นรูปแบบที่มีการตกแต่งบางส่วนให้สวยงามกว่าแบบที่ลอกเลียนจากธรรมชาติ มีการประดิษฐ์ลวดลายให้ประณีตงดงามยิ่งขึ้น โดยเฉพาะที่ส่วนหางมักทำเป็นลายพรรณพฤกษา แสดงให้เห็นว่ามีการรับศิลปกรรมอินเดียแบบคุปตะเข้ามาในประเทศไทย และแพร่กระจายไปในบริเวณที่เป็นแหล่งวัฒนธรรมสมัยทวารวดีด้วย

ศิลปะศรีวิชัย

เป็นรูปหงส์แบบประติมากรรมลอยตัวที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ คือ รูปหงส์ที่เป็นส่วนตกแต่งกรอบสี่เหลี่ยมด้านแบนทั้งสองข้างของรูปพระศรีอริยเมตไตรพร้อมด้วยบริวาร¹ ทำด้วยสัมฤทธิ์ ขนาดสูง 16.6 ซม. กว้าง 10 ซม. เป็นศิลปะที่มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี

ศิลปะลพบุรี

เป็นรูปหงส์แบบประติมากรรมแกะสลักหินที่เป็นส่วนประกอบหรือประดับตกแต่งปราสาทปราสาท เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทเขาพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทเมืองแขก และปราสาทศีขรภูมิ เป็นต้น ส่วนใหญ่จะพบที่บริเวณหน้าบัน ทับหลัง กรอบประตู และรอบองค์ปราสาท รูปร่างลักษณะของหงส์เป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติ ประติมากรรมแต่งเพียงเล็กน้อย คือ มีหาง และมีการขีดเป็นริ้วที่ตัวหงส์ รูปหงส์ดังกล่าวปรากฏในหลายลักษณะ ดังนี้

1. รูปหงส์ยืนเรียงรายเป็นแถว ปากคาบพวงมาลา พบมากที่ทับหลัง โดยจะอยู่ที่ส่วนล่างของภาพ รูปหงส์ในลักษณะนี้ ต้องการสื่อความหมายว่าเป็นเรื่องราวของสวรรค์ เพราะภาพส่วนบนมีเทวดาและนางอัปสรกำลังฟ้อนรำ

2. รูปหงส์ 3 ตัวยืนทำยื่นรองรับแท่นที่ประทับของเทพเจ้าซึ่งอาจจะเป็นพระพรหม หรือพระวรุณ รูปหงส์ในที่นี้จึงมีฐานะเป็นพาหนะของเทพเจ้า

3. ลายหงส์ซึ่งเป็นรูปหงส์ในท่าเชิดหน้าขึ้นพ่นอุบะ ประติมากรรมขึ้นเพื่อเป็นกรอบภาพ

4. ลายหงส์ซึ่งเป็นรูปหงส์ในลายก้านขด มักพบเป็นลายประดับกรอบประตู หรือเป็นลวดลายประดับองค์ปราสาท

5. ลายหงส์ซึ่งเป็นรูปหงส์อยู่ในลายเฟืองอุบะ และลายกรวยเชิงหรือลายกรวยเชิง เป็นรูปหงส์ขนาดเล็กและไม่มีลวดลายอื่นนอกจากลายขีดประเป็นริ้วที่ตัวหงส์ (รูปที่ 1 และ 2)

6. ประติมากรรมลอยตัวรูปหงส์ขนาดใหญ่ พบที่ปราสาทหินพนมรุ้ง เข้าใจว่าทำขึ้นเพื่อเป็นพาหนะของเทพประจำทิศตามคติของพราหมณ์¹⁷ ส่วนหัวและหางชำรุดแตกหักจนไม่เห็นรูปแบบของหงส์ที่สมบูรณ์ทั้งตัว อย่างไรก็ตาม ส่วนลำตัว ปีกและขาที่เหลืออยู่ก็เห็นว่าการแกะสลักลวดลายอย่างงดงามสมกับเป็นพาหนะของเทพ เหมาะที่จะใช้ประดับองค์ปราสาท ลวดลายแกะสลักบริเวณส่วนคอของหงส์ตกแต่งเป็นสร้อยคอประดับด้วยอุบะขนาดสั้น นอกจากนี้ ยังมีพวงอุบะขนาดใหญ่ห้อยลงมาจากปากหงส์ด้วย ส่วนบริเวณปีกและหางก็มีการแกะสลักให้เห็นเป็นเส้นขนอย่างงดงาม ประติมากรรมรูปหงส์ดังกล่าวมีรูปแบบเป็นศิลปะแบบนครวัด¹⁷

เนื่องจากศิลปะขอมได้รับอิทธิพลทางความคิดและวัฒนธรรมมาจากอินเดีย การสร้างรูปหงส์ก็เช่นกัน เมื่อพิจารณารูปหงส์ศิลปะลพบุรีหรือศิลปะแบบขอมในประเทศไทย จะพบว่ารูปหงส์ต่าง ๆ มีการสร้างสรรค์ให้หงส์สวมอุบะที่มีลักษณะคล้ายหงอนอยู่บนส่วนหัวเป็นส่วนสำคัญ และมักปรากฏในลักษณะที่เป็นพาหนะของเทพ หรืออยู่ในลายเฟืองอุบะ ลายกรวยเชิง และลายใบไม้มีวน ส่วนด้านรูปแบบนั้น ยังคงมีลักษณะของการถ่ายแบบจากธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ และตกแต่งลวดลายเพียงเล็กน้อยในลักษณะ

ประดิษฐ์สร้างสรรค์ให้มีความงดงามเป็นพิเศษ เพื่อให้สมกับการเป็นพาหนะของเทพ ซึ่งแม้ว่าจะดูสวยงามแต่ก็ ยังเห็นลักษณะที่เข้มแข็งอยู่ด้วย การสร้างรูปหงส์ดังกล่าวนี้มักเป็นไปตามคติของพราหมณ์หรือฮินดู และ พุทธศาสนาแบบมหายาน ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมอยู่ในขณะนั้น

ศิลปะรูปหงส์สมัยประวัติศาสตร์ไทยหรืออาณาจักรไทย

ศิลปะเชียงแสนและศิลปะล้านนา

ศิลปะรูปหงส์ประเภทนี้ปรากฏทั้งในงานจิตรกรรมและประติมากรรม ดังนี้

1. ประเภทประติมากรรม ได้แก่ หมอน้ำสัมฤทธิ์ รูปหงส์มีลักษณะที่ถ่ายแบบมาจากธรรมชาติ ในทำนองราบกับพื้น คอเชิดขึ้นเล็กน้อย รอบคอมีการแกะสลักลวดลาย และที่กลางลำตัวด้านข้างมีการแกะสลัก เป็นรูปวงกลม ภายในแกะเป็นลายดอกไม้ (รูปที่ 3)

ประติมากรรมศิลปะล้านนา มีดังนี้

1.1 ลวดลายรูปหงส์ที่เป็นส่วนตกแต่งสถาปัตยกรรม ได้แก่ ลวดลายรูปหงส์ ที่หน้าบัน ชุ่มประคูด ชุ่มหน้าต่างของโบสถ์วิหารหรือหอไตรของวัดต่าง ๆ เช่น ที่วัดพระสิงห์ วัดพวงหงษ์ วัดปราสาท วัดดับภัย วัดแสนฝาง จังหวัดเชียงใหม่ วัดพระแก้วดอนเต้า และวัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง เป็นต้น ลวดลายรูปหงส์ส่วนใหญ่มีลักษณะผสมผสานระหว่างรูปทรงตามธรรมชาติของสัตว์ประเภทห่านหรือหงส์กับ รูปทรงของนก กล่าวคือ ส่วนที่เป็นปาก หัว และคอ ยังมีรูปทรงตามธรรมชาติ แต่เพิ่มเติมให้มีหาง มีลักษณะคล้ายหางของนกแต่ต่อซ้อนขึ้นไปโดยประดิษฐ์ให้งอนโค้งขึ้น และแกะสลักลวดลายแบบศิลปะล้านนา ซึ่งมักจะทำลวดลายเป็นช่อใบไม้เรียวแหลมขึ้นไป (รูปที่ 4 และ 5) ลักษณะของรูปหงส์เช่นนี้มีปรากฏในศิลปะ รูปหงส์สมัยสุโขทัยด้วย และเป็นที่น่าสนใจว่า รูปหงส์แบบศิลปะล้านนาที่ประดับอยู่เหนือชุ่มประคูดหน้าต่าง ของวัดมักสร้างคู่กับพญานาคเสมอ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะสัตว์ทั้งสองชนิดนี้มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องราวทาง พุทธศาสนาและมีคุณสมบัติของผู้คุ้มครองรักษา

นอกจากจะปรากฏบนหน้าบันหรือชุ่มประคูดหน้าต่างแล้ว บริเวณหลังคาโบสถ์ วิหารและหอไตร ส่วนมากจะประดับรูปหงส์หลายตัวเรียงเป็นแถวบนสันหลังคา เช่น ที่หอไตรวัดพระสิงห์ วิหารนางสุชาดา วัดพระแก้วดอนเต้าที่จังหวัดลำปาง บางครั้งพบที่ยอดหน้าจั่วที่เรียกว่าช่อฟ้า หรือพบที่ส่วนใต้หลังคาที่ลดหลั่น กันรวมทั้งชายคาด้วย เช่น ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง วิหารพระเจ้าตนแดง วัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน วัดช่างฆ้อง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบวิหารจำลองทำด้วยสัมฤทธิ์ ซึ่งเป็น ศิลปะเชียงแสนสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 โดยหลังคาทำซ้อนกันเป็นชั้น ๆ มีรูปหงส์ประดับอยู่ด้วย ศิลปวัตถุชิ้นนี้ เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลวดลายรูปหงส์ที่เป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมอีกชนิดหนึ่ง คือ รูปหงส์ที่เป็นส่วนหนึ่งของลายไม้แกะสลักประดับไว้เหนือกรอบประตูสิ่งก่อสร้างของชาวล้านนา ซึ่งเรียกว่า “ห้ายน” ลวดลายรูปหงส์ที่ทำห้ายนนี้มี 2 แบบ แบบหนึ่งมีเค้าโครงของหงส์ตามธรรมชาติอยู่มาก อีกแบบหนึ่งทำเป็นรูปหงส์สองตัวไขว้คอกัน ซึ่งเรียกว่า “ลายหงส์ไปคอ” หรือ “ลายหงส์คอหวน” นอกจากนี้ คันทวยของสิ่งก่อสร้างบางแห่งก็พบว่ามีกรสร้างเป็นลวดลายรูปหงส์ด้วย

1.2 ลวดลายรูปหงส์บนระฆัง ได้แก่ ระฆังที่วัดพระธาตุคอกยสุเทพ และที่ถ้ำเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ระฆังที่วัดพระธาตุคอกยสุเทพ ใบหนึ่งมีรูปหงส์ประดับอยู่ตรงหุระฆังข้างละตัว ตรงส่วนคอระฆังและตัวระฆังทำเป็นลวดลายรูปหงส์หลายตัวเรียงรายอยู่รอบ ๆ ลักษณะเป็นหงส์ยืน ปากแบน ที่หงอนมีลวดลาย ส่วนหางที่ทำซ้อนขึ้นไปมี 2 รูปแบบ คือ หงส์ที่หุระฆังหางจะโค้งงอนขึ้น แต่หงส์ที่ประดับอยู่ที่คอระฆังและรายรอบตัวระฆังจะมีลวดลายเป็นช่อเรียวยแหลมขึ้นไป ส่วนระฆังอีกใบหนึ่งพบที่ถ้ำเชียงดาว มีหลักฐานว่า สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2158²⁰ ระฆังใบนี้มีลวดลายรูปหงส์เป็นช่วง ๆ สลับกับลวดลายอื่น ๆ ลักษณะรูปหงส์อยู่ในท่ากางปีกบิน ส่วนหางมีลวดลายเป็นช่อเรียวยแหลมเช่นเดียวกับรูปหงส์ที่อยู่บนระฆังวัดพระธาตุคอกยสุเทพแต่ลวดลายต่างกัน

1.3 ลวดลายประดับสิ่งของเครื่องใช้ ส่วนใหญ่เป็นการแกะสลักไม้ เช่น ลวดลายที่ธรรมาสน์ และรูปหงส์ที่ดลัดไสต้าง เป็นต้น

1.4 รูปหงส์บนเสาดุง พบมากตามวัดต่าง ๆ เช่น วัดศรีเกิด จังหวัดเชียงใหม่ วัดพระธาตุ ลำปางหลวง จังหวัดลำปาง วัดพระธาตุหริภุญไชย และวัดสันป่ายางหลวง จังหวัดลำพูน เป็นต้น การสร้างหงส์บนเสาดุงนั้นนอกจากจะเป็นหงส์แบบศิลปะล้านนาแล้ว ยังมีหงส์ที่ได้รับอิทธิพลทางศิลปะจากพม่าและไทยใหญ่* และหงส์ที่เป็นศิลปะรัตนโกสินทร์ซึ่งสร้างในยุคหลังปะปนอยู่ด้วย แม้การสร้างรูปหงส์ในทางศิลปะจะแตกต่างกันบ้าง แต่คติการสร้างหงส์บนเสาดุงนั้นไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ ผู้สร้างคงมีความเชื่อว่าการสร้างคุงเป็นการสร้างบุญกุศล และถือว่าเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว ทำให้ผู้ล่วงลับพ้นทุกข์ โดยเชื่อว่าหงส์บนยอดเสาดุงสามารถนำวิญญาณของผู้ล่วงลับไปสู่สวรรค์ได้โดยการเกาะคุงหรือธงซึ่งห้อยมาจากปากหงส์

1.5 ถูกรอกรูปหงส์สัมฤทธิ์สำหรับชักรอกเพื่อนำน้ำไปสรงพระบรมสารีริกธาตุ พบที่พระธาตุคอกยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ และพระธาตุหริภุญไชยจังหวัดลำพูน เป็นศิลปะรูปหงส์ที่ทำขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะของเก่าชำรุดหมดแล้ว การที่เลือกหงส์ให้มาจับทบาทและหน้าที่เช่นนี้อาจเป็นเพราะหงส์เป็นสัตว์ที่มีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เป็นสัตว์ที่มีความสูงส่งเหมาะสมกว่าสัตว์ที่ปวงในการอัญเชิญน้ำเพื่อสรงพระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

* รูปทรงหงส์ยังคงลักษณะของการถ่ายแบบมาจากธรรมชาติ แต่แตกต่างจากหงส์ศิลปะล้านนา คือ รูปร่างและคำตัวอ้วนป้อมกว่าหงส์ล้านนา เป็นหงส์ยืนท่อน ส่วนหางทำเป็นแฉกหรือลายพรรณพฤกษา เช่น หงส์บนเสาดุงวัดเจ็ดยาว จังหวัดลำปาง

1.6 หงส์ไม้แกะสลัก พบที่พิพิธภัณฑ์วัดพระแก้วดอนเต้าจังหวัดลำปาง สูง 14.8 ซม. สร้างขึ้นตามนิทานเรื่องหงส์หินของล้านนา ฝีมือช่างเขลางค์นคร อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 24-25 และหงส์ไม้แกะสลักสีทองประดับกระจก จำนวน 1 คู่ ลักษณะของหงส์อยู่ในท่าอย่างเท้าก้าวขึ้นข้างหนึ่ง เป็นฝีมือช่างล้านนาที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะพม่าสมัยพุทธศตวรรษที่ 23-24 (รูปที่ 6)

1.7 ฝาอุบรูปหงส์ (ภาษาละโว้อาหารของเจ้านายไทยใหญ่) ลักษณะของรูปหงส์เป็นศิลปะพม่าและไทยใหญ่ เช่น อุบของไทยใหญ่ที่ร้านบานเย็น จังหวัดเชียงใหม่ (รูปที่ 7) และที่วัดทรายมูลพม่า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

1.8 ไม้คาน ลูกดอกหรืออุปกรณ์ที่ใช้ทอผ้าหรือปั่นด้ายและลูกเป็ย สิ่งของเครื่องใช้เหล่านี้ พบว่าได้มีการทำเป็นรูปหงส์ ซึ่งส่วนใหญ่มีทั้งที่เป็นลักษณะของสัตว์ตามธรรมชาติ แล้วประดิษฐ์ให้มีรูปทรงเหมาะสมกับการใช้งาน รูปหงส์ต่าง ๆ มีส่วนช่วยเสริมให้สิ่งของเครื่องใช้ดังกล่าวมีความสวยงามและแฝงความคิดความหมายที่น่าสนใจ

2. ประเภทจิตรกรรม

ศิลปะรูปหงส์ที่เป็นภาพจิตรกรรมนั้น ส่วนใหญ่มักเป็นภาพที่ปรากฏอยู่ในลายเขียนทองที่ฝาผนังข้างหลังหรือด้านข้างพระประธานหรือที่รอบเสาในโบสถ์หรือวิหารและที่ตู้ หรือหีบเก็บพระคัมภีร์ เช่น พบที่

วัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ ที่บริเวณรอบเสาในโบสถ์เขียนรูปหงส์แบบศิลปะพื้นเมืองของล้านนา ที่ทางเขียนลวดลายเป็นช่อเรียวแหลมขึ้น

วัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน มีภาพเขียนทองรูปหงส์อยู่บนหีบเก็บพระคัมภีร์ โดยเขียนรูปหงส์เกาะอยู่บนเสาซึ่งแขวนโคมเพื่อบูชาเจดีย์จุฬามณี

วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง มีภาพเขียนรูปหงส์ศิลปะล้านนา อยู่ที่บริเวณเสาในวิหารคำ และที่หน้าบันของพระวิหารหลวงก็มีภาพลายเขียนทองรูปหงส์ประกอบอยู่ในภาพแจกันดอกไม้

นอกจากนี้ ที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ มีภาพวาดรูปหงส์ในเรื่องสุวรรณหงส์ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะรัตนโกสินทร์ซึ่งเข้าไปในสมัยหลัง และยังมีภาพรูปหงส์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีนด้วย คือ มีลักษณะอย่างนก ปากแหลม และที่ส่วนหางทำเป็นแฉกหรือลายรีว เช่น ที่ผนังด้านหลังพระพุทธรูปหิวกวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ มีภาพรูปหงส์กับมังกร และที่ผนังด้านข้างของวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ ก็มีภาพหงส์ในท่ากางปีก เป็นต้น

ศิลปะสุโขทัย

ศิลปกรรมรูปทรงที่ปรากฏในงานประเภทประติมากรรม มีดังนี้

1. ลวดลายปูนปั้น ได้แก่ ลวดลายปูนปั้นรูปทรงศิลปะสุโขทัย หมวดกำแพงเพชร ซึ่งพบที่เจดีย์วัดช้างรอบ จังหวัดกำแพงเพชร (ปัจจุบันจัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกำแพงเพชร) มีลักษณะของการสร้างสรรค์โดยเฉพาะการประดิษฐ์ลวดลายที่ส่วนหาง⁵ เป็นลายขมวดแบบธรรมชาติอย่างงดงามทำให้เห็นเค้าโครงและการพัฒนาทางทรงให้เป็นลวดลายกระหนกสามตัวในสมัยต่อมาได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ ยังพบปูนปั้นรูปทรงที่วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย) ซึ่งแตกต่างจากรูปทรงที่วัดช้างรอบ คือ มีรูปร่างอย่างนกในท่ากางปีกคอเชิดเงยขึ้นคล้ายจะคาบดอกไม้หรือช่ออุบะ ส่วนหางคล้ายหางนก แต่ประดิษฐ์ลวดลายคล้ายพรรณพฤกษาซ้อนต่อกันขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ศิลปะรูปทรงดังกล่าวนี้ อาจจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะล้านนาและศิลปะอินเดียหรือลังกาผสมผสานกัน เพราะในช่วงนั้นพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ได้แพร่เข้ามาในดินแดนแถบนี้แล้ว

2. รูปทรงที่รอยพระพุทธรบาทสัมฤทธิ์ รอยพระพุทธรบาทนี้มีความยาว 156 ซม. กว้าง 105 ซม. ตรงกลางทำเป็นรูปวงกลมซ้อนกันหลายวงที่เรียกว่า กงจักร ในช่วงของกงจักรแต่ละวงจะสลักรูปต่าง ๆ จำนวน 108 รูป ที่เรียกว่า ภาพมงคล 108 ประการ ซึ่งจะปรากฏที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธรเจ้า ซึ่งในบรรดารูปมงคลต่าง ๆ นั้นมีรูปพญาหงส์รวมอยู่ด้วย รูปหงส์ในรอยพระพุทธรบาทเป็นรูปแบบของศิลปะรูปทรงในสมัยสุโขทัยที่มีเค้าว่าจะเป็นตัวแบบของศิลปะรูปหงส์ในจินตนาการของสัตว์หิมพานต์ได้เป็นอย่างดี และเป็นรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ที่มีการเปลี่ยนรูปทรงจากหงส์ตามธรรมชาติเป็นหงส์ลีลาทำยื่น ที่หัวมีหงอน รอบคอมีลวดลายและที่แกมอกมีลายขีดขวางโดยตลอด ลักษณะที่เด่นน่าสนใจก็คือ ส่วนหางได้ประดิษฐ์ให้ซ้อนงอนขึ้น โดยมีการหักหรือบากในลักษณะที่คล้ายลวดลายกระหนกแต่ยังไม่ชัดเจนนัก แต่จากรูปแบบของหงส์ดังกล่าว น่าจะเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าน่าจะเป็นต้นเค้าของรูปหงส์ที่มีหางเป็นลวดลายกระหนกในสมัยอยุธยา ทั้งนี้โดยการเปรียบเทียบรูปหงส์และสลักที่รอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัยกับลายแผ่นทองคำรูปหงส์สมัยอยุธยา ซึ่งพบที่กรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีรูปแบบทางโครงสร้างที่คล้ายคลึงกันมาก

3. เครื่องสังคโลก มีการทำภาชนะรูปหงส์ในลักษณะต่าง ๆ เช่น กระปุก กุณฐี (รูปที่ 8) เป็นต้น มีเครื่องสังคโลกชิ้นหนึ่งเป็นกุณฐีที่ทำเป็นรูปเทพเจ้าทรงหงส์ (รูปที่ 9) ที่หัวหงส์ประดิษฐ์ให้มีหงอน ลำตัวและปีกตลอดจนหางมีลวดลายโค้งมนขึ้นคล้ายหางหงส์ของทางล้านนา อาจสร้างขึ้นโดยอาศัยแนวคิดจากคติของศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู นอกจากนี้ยังพบว่ามีการเขียนลวดลายรูปหงส์บนแจกันสังคโลกด้วย เท่าที่พบมี 2 แบบ แบบหนึ่งรูปทรงคล้ายหงส์ของทางล้านนาที่ต่อหางให้เป็นช่อเรียวยาวแหลมขึ้น อีกแบบหนึ่งเป็นลักษณะของนกทิพย์ของจีนหรือที่ไทยเราเรียกว่าหงส์จีนหรือหงส์ฟ้า ซึ่งมีรูปทรงอย่างนกหางเป็นแฉก แสดง

ให้เห็นว่าสุโขทัยได้มีการติดต่อสัมพันธ์กับจีน และคงจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะและคติของจีน ซึ่งถือว่าสัตว์ชนิดนี้เป็นสัตว์ที่มีความมงคลและเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นมงคลด้วยเช่นกัน

4. รูปหงส์บนเสา พบหลักฐานจากภาพถ่ายซึ่งมีการสันนิษฐานว่าเป็นเสาหงส์จำลอง รูปหงส์ทำด้วยโลหะ เป็นหงส์ในลีลาทำยืน ปากแบน คาบช่อดอกไม้ ลำตัวและปีกตกแต่งลวดลาย ส่วนหางมีลักษณะต่อข้อในโค้งอย่างรูปหงส์ศิลปะล้านนา ปัจจุบันสูญหายไปแล้ว

อาจสรุปได้ว่า ศิลปะรูปหงส์ที่ปรากฏในงานประติมากรรมต่าง ๆ ในสมัยสุโขทัยนั้นมี 3 รูปแบบ คือ

แบบที่ 1 เป็นรูปหงส์ที่มีหางคล้ายนก ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียหรือลังกา มีการประดิษฐ์ลวดลายคล้ายลายพรรณพฤกษาคือซ้อนขึ้นไป เช่น รูปหงส์ปูนปั้นที่วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย

แบบที่ 2 เป็นรูปแบบที่มีเค้าของหงส์ตามธรรมชาติ คือ ปากแบน มีการประดิษฐ์ลวดลายที่ท่อนและหาง โดยเฉพาะที่ส่วนหางจะประดิษฐ์ให้มีลักษณะโค้งงอนขึ้น เช่น รูปเสาหงส์จำลองและแจกันสังคโลกรูปหงส์ ซึ่งแม้จะประดิษฐ์ลวดลายต่างกัน แต่ก็มียุขแบบที่คล้ายคลึงกัน

นอกจากนี้ ยังปรากฏรูปหงส์ในรูปแบบของหงส์ตามธรรมชาติอีกแบบหนึ่ง คือ ส่วนหางทำ เป็นแฉกคล้ายหางนกต่อซ้อนขึ้นอีกชั้นหนึ่ง รูปหงส์ในแจกันสังคโลกสมัยสุโขทัย รูปหงส์ดังกล่าวนี้มีลักษณะที่คล้ายกับรูปหงส์แบบพื้นเมืองของล้านนาที่ทำลวดลายที่หางให้เป็นช่อใบไม้เรียวยาว ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะอิทธิพลทางศิลปะซึ่งร่วมยุคสมัยกันอยู่ จึงทำให้มีรูปแบบในลักษณะเดียวกันหรือคล้ายคลึงกันได้

แบบที่ 3 เป็นรูปหงส์ในลักษณะที่เป็นต้นเค้าของรูปทรงของหงส์ในสัตว์หิมพานต์ คือ ส่วนปากหัวและช่วงคอ ยังคงเค้าลักษณะตามธรรมชาติ แต่ช่วงที่ต่อขึ้นไปจากส่วนหาง เป็นรูปแบบของหางหงส์ที่เป็นลวดลายกระหนกสามตัวในสมัยอยุธยา เช่น รูปหงส์ปูนปั้นที่วัดช้างรอบ จังหวัดกำแพงเพชร และรูปหงส์ในภาพแกะสลักในรอยพระพุทธรูปบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งจะทำให้เห็นถึงการพัฒนาด้านรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ ซึ่งจะเห็นต้นเค้าของศิลปะรูปหงส์ในชุดสัตว์หิมพานต์ในสมัยอยุธยา ซึ่งทำให้คิดว่า รูปหงส์ที่มีลวดลายกระหนกนั้น อาจมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว เพียงแต่ยังไม่พบหลักฐานของศิลปะรูปหงส์ที่มีหางเป็นลวดลายกระหนกอย่างเด่นชัด

ศิลปะอยุธยา

1. ประเภทประติมากรรม

1.1 ลวดลายปูนปั้นรูปหงส์ที่พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และวัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี เป็นหงส์ด้านข้าง ลักษณะรูปทรงยังคงเป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติอยู่ แต่ได้มีการตกแต่ง

ลวดลายที่หัวให้มีลอนและตกแต่งลวดลายที่ตัวทำให้มีความงดงามอ่อนช้อย

นอกจากนี้ ที่ปรากฏหมายเลข 16 ค. วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี มีลวดลายรูปหงส์ประดับอยู่ที่ชั้นประดับบัวรดเกล้าเรือนธาตุขององค์ปราสาท ซึ่งลายรูปหงส์นี้ พบว่าใช้ประดับที่บัวรดเกล้าพระปราสาทสามยอด จังหวัดลพบุรีด้วย* และยังพบว่าที่บัวรดเกล้าเรือนธาตุขององค์ปราสาทวัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี มีชั้นประดับลวดลายชนิดเดียวกับบัวรดเกล้าปราสาทหมายเลข 16 ค.¹⁴ เมื่อพิจารณาในส่วนของลายรูปหงส์แล้ว พบว่ารูปหงส์ที่องค์ปราสาทดังกล่าวเป็นรูปแบบเดียวกัน คือ เป็นรูปหงส์ด้านข้าง รูปทรงยังคงเค้าให้เห็นว่าเป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติ และการตกแต่งลวดลายที่ลำตัวแต่ไม่ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดเท่าลายรูปหงส์ที่บัวเชิงซุ้มขององค์ปราสาทประธาน วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี

ลวดลายรูปหงส์ข้างต้นเป็นรูปหงส์หลายตัวเรียงรายประดับอยู่รอบองค์ปราสาทตามชั้นต่าง ๆ จัดเป็นศิลปะอยุธยาตอนต้น จะเห็นได้ว่าการสร้างสรรคอย่างมีเอกลักษณ์ที่ต่างไปจากรูปแบบของวัฒนธรรมขอม กล่าวคือรูปหงส์ที่ขอมสร้างจะเป็นรูปหงส์ด้านข้างและคาบพวงมาลา ส่วนรูปหงส์ที่ปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุและวัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี เป็นรูปหงส์ด้านข้างและคาบช่อดอกไม้ ซึ่งการสร้างรูปหงส์ให้เห็นด้านข้างย่อมทำให้สามารถมองเห็นความงดงามของรูปทรงหงส์ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น นอกจากนี้รูปหงส์ที่องค์ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุยังมีการตกแต่งลวดลายให้เห็นชัดเจนด้วยปูนปั้นแทนการแกะสลักหินอย่างขอมทำให้มีความงามที่สมบูรณ์แบบในด้านส่วนสัดอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน

1.2 ลวดลายปูนปั้นรูปหงส์ที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

เป็นการผสมผสานศิลปะสกุลช่างสุโขทัยและสกุลช่างอยุธยาเข้าด้วยกันลวดลายปูนปั้นรูปหงส์ที่ปรากฏเป็นรูปหงส์ด้านข้าง ปากคาบช่อดอกไม้ในท่าวิ่งเรียงรายเป็นแถว รูปหงส์นี้มีความประณีตงดงามและการประดิษฐ์ลวดลายของหงส์แต่ละตัวก็ไม่ซ้ำแบบกัน (รูปที่ 10)

1.3 ลวดลายแกะสลักไม้รูปหงส์ มีการแกะลวดลายเป็นส่วนประกอบและตกแต่งบุษบกธรรมาสน์ เช่น ธรรมาสน์วัดดอองปุ จังหวัดลพบุรี ซึ่งทำเป็นลวดลายรูปหงส์ประกอบภาพเทพพนม และบุษบกธรรมาสน์จากวัดเสาชิงช้า อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ก็มีการทำลวดลายในลักษณะเดียวกัน จัดเป็นศิลปะอยุธยา อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 ปัจจุบันได้นำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี นอกจากนี้ยังมีการแกะไม้เป็นลวดลายรูปหงส์ที่บันไดขึ้นธรรมาสน์ด้วย เช่น บันไดขึ้นธรรมาสน์ที่วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น

* พระปราสาทสามยอด จังหวัดลพบุรี เป็นโบราณสถานที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมขอม มีอายุในราว พ.ศ. 1700 - 1750 เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลง มีชั้นประดับลวดลายจากศิลปะที่ก่อเรียง และฉาบปูนปั้นลวดลายประดับ ซึ่งซารุดและมีร่องรอยการบูรณะโดยพอกปูนทับหลายแห่ง

1.4 ตลับทองรูปวงรีพร้อมฝาสลักรูปหงส์ จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ลักษณะตลับเป็นรูปวงรียาว 4 ซม. สูง 2 ซม. ตรงกลางฝาทำเป็นลายคูนนูนมีรูปหงส์สองตัวยืนค้ำคอกันหันหัวกลับไปมองด้านหลัง โดยมีลายกระหนกประกอบอยู่ด้านบนพองาม รอบ ๆ กรอบวงรีด้านนอก และที่ตัวตลับทำเป็นลายดอกไม้ขนาดเท่า ๆ กันวนโดยรอบ ตลับทองดังกล่าวนี้คงจะเป็นภาชนะประจำโต๊ะเครื่องแป้งของเจ้านายสตรี

1.5 ตลับทองรูปแปดเหลี่ยมพร้อมฝาสลักรูปหงส์ จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ขนาดตลับยาว 5.5 ซม. สูง 3 ซม. ตรงกลางฝาทำเป็นกรอบรูปแปดเหลี่ยม มีลายคูนรูปหงส์สี่ล้าทำยื่นกางปีก หางมีลวดลายและมีลายกระหนกประกอบอยู่ในกรอบพองาม รอบกรอบด้านนอกทำเป็นลายดอกไม้วนโดยรอบ

1.6 ตลับเงินพร้อมฝาสลักรูปหงส์ จากพระราชวังโบราณ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จัดเป็นศิลปะอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 19-24 ที่ฝาสลักเป็นรูปหงส์ยื่นกางปีก ส่วนหัวมีหงอน หางมีลักษณะแบนนก ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1.7 ลายรูปหงส์บนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง ในการขุดเตาเผาที่บ้านบางปูน ตำบลพิหารแดง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี พบภาชนะดินเผารูปไห ซึ่งมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 มีรูปหงส์กำลังคายก้านดอกไม้จากปากอยู่ในลายประทับกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 4 x 5 ซม. ต่อเนื่องระหว่างเส้นขนานที่ไหล่ไห

รูปหงส์ที่แหล่งเตาเผาบ้านบางปูนที่ขุดพบอีกชิ้นหนึ่ง ทำเป็นลายประทับรูปหงส์ในกรอบสี่เหลี่ยมเช่นเดียวกัน แต่ลักษณะของรูปหงส์มีรูปแบบที่เป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติ ที่หัวมีหงอน และมีลวดลายที่บริเวณลำตัว ปีก และต่อมาถึงหางเพียงเล็กน้อย

1.8 เครื่องราชูปโภคทองคำรูปหงส์ จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รูปที่ 11) หงส์ทองคำนี้ยังคงเห็นลักษณะหงส์ตามธรรมชาติในท่าคู้จันร่ายกับพื้นซึ่งทำเป็นฐานสี่เหลี่ยมขนาดของตัวหงส์ยาว 9.5 ซม. สามารถแยกออกได้เป็น 3 ชิ้น คือ ฐาน ลำตัวและส่วนที่เป็นคอ ภายในตัวหงส์กลวง ส่วนหัวมีหงอน ลายกระหนกเป็นพู่ ช่วงคอโค้งงอนมีลายขีดริ้วเป็นระยะ ๆ ปากแบนและมีรูกลวงให้น้ำไหลออกได้ ส่วนบนของลำตัวที่เป็นฝาภาชนะหายไป ลายที่โคนขาทำเป็นลายวงกันหอยหรือลายชดวนซ้าย ภาชนะรูปหงส์นี้ คงใช้สำหรับใส่น้ำหอมหรือแป้งน้ำในสมัยโบราณ

1.9 แผ่นทองคำรูปหงส์ จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีขนาดกว้าง 4 ซม. สูง 7 ซม. ลักษณะของหงส์อยู่ในสี่ล้าทำยื่นคล้ายกับจะก้าวเท้า ปากแบน หัวมีหงอนเป็นลวดลายกระหนก ช่วงลำตัวแกะเป็นลวดลาย หางเป็นลายกระหนก รอบตัวหงส์มีรูเจาะเป็นระยะคล้ายรอยที่เกิดจากการเขี่ยด้วยลวด

1.10 แผ่นเงินรูปหงส์ จากกรุวัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีจำนวน 2 แผ่น ลักษณะเป็นแผ่นเงินตัดเป็นรูปหงส์ รูปทรงคล้ายเปิดแต่มีหงอน ไม่เห็นลวดลายชัดเจนเพราะมีสนิมขึ้น เข้าใจว่าอาจทำขึ้นเพื่อใช้ในพิธีวางศิลาฤกษ์ แผ่นเงินรูปหงส์นี้ มีขนาดยาว 5 ซม. ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา

1.11 เรือหงส์ทองคำและคนพายเรือทองคำ แม้ว่าปัจจุบันจะหาชมไม่ได้แล้วแต่ก็เป็นข้อมูลที่น่าสนใจในการศึกษาค้นคว้าเรื่องเรือรูปหงส์ที่รู้จักกันในสมัยต่อมาว่าคือเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์และยังแสดงถึงคตินิยมที่ว่าหงส์เป็นของสูง

1.12 ประติมากรรมรูปหงส์สัมฤทธิ์ พบที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช (รูปที่ 12) เป็นประติมากรรมรูปหงส์ขนาดใหญ่ มีความยาว 51.5 ซม. นับเป็นศิลปะรูปหงส์ที่มีความสำคัญ มีความงามและอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์มาก แม้ว่าโคนปีกขาจะถูกสนิมกัดกร่อนจนผู้ไปบ้าง แต่ก็ยังมีลวดลายให้เห็นได้อย่างชัดเจน เป็นหงส์ในท่ายืน ปากแบน หัวมีหงอน ช่วงคอชิดสีกเป็นริ้ว รอบคอมีการแกะสลักคล้ายเป็นเครื่องประดับ ลำตัวบริเวณส่วนหลังกลวง เป็นช่องสี่เหลี่ยมเพื่อจะใช้ประดิษฐานนุชบกในการอัญเชิญเทพเจ้ามาประทับบนหลังหงส์เพื่อนำเสด็จกลับทิพยสถานในพิธีตรีมปวายของพราหมณ์ ในส่วนของปีกล่อมหงส์หรือซำหงส์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครศรีธรรมราช

1.13 โขนเรือรูปหงส์ ในสมัยอยุธยาตอนต้นมีการสร้างโขนเรือรูปหงส์ แต่หลักฐานจากโบราณวัตถุสูญหายไป และโขนเรือหงส์ก็ชำรุดผุพัง ต่อมาได้มีการบูรณะซ่อมแซมและสร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามรูปแบบของเรือหงส์ในสมัยอยุธยาคงจะคล้ายคลึงกับเรือสุพรรณหงส์ในปัจจุบันแต่อาจมีการตกแต่งลวดลายที่แตกต่างกันไป

1.14 เครื่องไม้รูปหงส์ที่ใช้ในงานพระบรมศพ รูปหงส์ได้ถูกนำมาเป็นส่วนประกอบเพื่อเสริมความหมายและความสำคัญในงานพระบรมศพของพระมหากษัตริย์ ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารฉบับกรุงเก่าว่าได้นำรูปหงส์มาตกแต่งรถพระบรมศพของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

1.15 รูปหงส์สัมฤทธิ์บนเสา พบไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะได้มีการนำลงมาจากเสาทหมดแล้วอีกประการหนึ่ง รูปหงส์อาจชำรุดผุพังไปตามกาลเวลาหรืออาจหายไปจากวัดเกือบหมด ดังนั้น บางวัดที่มีศิลปะรูปหงส์สัมฤทธิ์ที่เคยอยู่บนเสา ก็จะนำไปเก็บรักษาไว้อย่างมิดชิดและไม่อนุญาตให้เข้าชม

1.16 รูปหงส์ปลายด้ามไม้ป้ายปูนและไม้แคหู่ (รูปที่ 13) ทำด้วยสัมฤทธิ์พบที่ร้านขายโบราณวัตถุหลายแห่ง แต่ไม่สามารถกำหนดอายุได้แน่นอน โดยเฉพาะรูปหงส์ปลายด้ามไม้ป้ายปูนอาจมีอายุในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ความคิดในการประดิษฐ์ปลายด้ามไม้ป้ายปูนเป็นรูปหงส์คงสืบทอดมาจากสมัยอยุธยา ไม้ป้ายปูนนี้มีขนาดความยาว 12 ซม. และ 9.2 ซม. ตัวหงส์มีลักษณะคล้ายนก แต่มีหงอน ลวดลายไม่ละเอียด

ฝีมือตกแต่งไม่ค่อยประณีต

ส่วนไม้และหุรูปหงส์ที่พบมีขนาดยาว 8 ซม. เป็นรูปหงส์ มีหงอน ช่วงคอกยาวระหับกับ ช่วงตัวตลอดจนปีกซึ่งทำคูนูนขึ้นและหางที่โค้งงอนได้สัดส่วน รูปหงส์ที่ดำไม้และหุนี้มีความสวยงาม ทำขึ้นด้วยฝีมือประณีต และอาจเป็นสิ่งของ เครื่องใช้ของผู้มีฐานะสูงในสมัยก่อนก็เป็นได้

2. ประเภทจิตรกรรม

ไม่พบหลักฐานรูปหงส์ที่เป็นจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตามวัดต่าง ๆ พบเพียงภาพจิตรกรรม ฝาผนังเป็นลายรูปหงส์จีนในโบสถ์ของวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี อันเป็นศิลปะที่สร้างขึ้นในสมัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยานั้นไทยเรามีการติดต่อสัมพันธ์กับจีนมาอย่าง ต่อเนื่อง งานจิตรกรรมในลักษณะอื่น ๆ ที่พบ ได้แก่

2.1 ลายรดน้ำหรือลายทอง เป็นศิลปะที่เจริญรุ่งเรืองมากในสมัยอยุธยา ปรากฏหลักฐาน ว่าได้มีการนำมาตกแต่งงานประณีตศิลป์ต่าง ๆ มากมาย เช่น เขียนลายตกแต่งประดับตะลุ่ม โตก พาน ใบประดับหน้าคัมภีร์ หนังสือเทศน์ ทียบหนังสือ ฝาและบานตู้ ฉากลับแล บางครั้งนำไปตกแต่งฝาผนัง บานประตู หน้าต่าง และเสาของอาคารสถานที่ในวังและวัด นอกจากนี้ ยังมีภาพลายรดน้ำที่ปรากฏให้เห็นใน ปัจจุบัน ได้แก่ ตู้พระไตรปิฎก วัดอนงคาราม กรุงเทพมหานคร เป็นศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลายมีลวดลาย เป็นรูปชบวนแห่พยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค และที่ทำเป็นภาพสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ ประกอบลาย กระหนกและลายเครือเถา เช่น ลายบนตู้พระไตรปิฎกวัดเชิงหวาย กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นฝีมือช่างอยุธยา ตอนปลาย ส่วนภาพลายรดน้ำที่ตู้พระไตรปิฎก วัดศาลาลปูน อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นลาย เครือเถาปนกับลายไทย มีรูปสัตว์ต่าง ๆ เช่น หงส์ นกยูง สิงห์ คชสีห์ ช้าง และมีรูปศาลา ซึ่งหลังคาเป็น ลายแบบฝรั่งประกอบอยู่ในภาพ

2.2 งานประดับมุก ลายประดับมุกที่มีรูปหงส์ มักปรากฏในลายโอเปะซึ่งทำหัวเป็นรูป สัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ ลายประดับมุกซึ่งเป็นฝีมือชั้นครู ได้แก่ ลายประดับมุกบานประตูวิหารวัดพระศรีมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

บานประตูประดับมุกในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ทำเป็นลายรูปหงส์นั้น ภายหลังได้นำไป ประดับบานประตูหอพระมณฑิยธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร บานประตูดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่าคงจะนำมาจากพระอุโบสถวัดพระบรมพุทธรหรือวัดใดวัดหนึ่งในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาโดยนำมา ประกอบชิ้นใหม่ บานประตูนี้มีการประดับลวดลายกระหนกทางกินนร และสัตว์หิมพานต์ออกจากช่องกระหนก*

* ปลายช่อตัวกระหนกทำเป็นรูปสัตว์หิมพานต์ชนิดต่าง ๆ เช่น หงส์ ครุฑ เป็นต้น

บรรจุอยู่ในวงกลม และประคูประวิหารยอด วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร ก็เป็นบานประตูประดับมุก ซึ่งนำมาจากศาลาการเปรียญ วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง

จะเห็นได้ว่า รูปหงส์ที่ปรากฏในงานศิลปะอยุธยา มี 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ยังคงเค้าให้เห็นลักษณะของหงส์ตามธรรมชาติและรูปแบบของการประดิษฐ์ตกแต่งให้มีลักษณะอย่างสัตว์ปีกจำพวกนก โดยตกแต่งลวดลายทั้งตัวโดยเฉพาะที่ส่วนหางจะเป็นลายกระหนกสามตัว รูปแบบของหงส์ในแบบที่ 2 นี้ เป็นที่นิยมกันมาก เพราะแสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของหงส์ว่ามีความพิเศษอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม รูปแบบของหงส์ดังกล่าว ได้นำเค้าโครงของรูปหงส์สมัยสุโขทัยมาพัฒนารูปทรงให้มีลักษณะคล้ายนกมากยิ่งขึ้น โดยเน้นความงามสง่าและสัดส่วนอันงดงามของหงส์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งลวดลายที่หางซึ่งเป็นลายกระหนกสามตัว

ศิลปะธนบุรี

ในสมัยธนบุรีสภาพบ้านเมืองไม่เอื้อต่อการสร้างสรรค์ศิลปกรรม ศิลปะธนบุรี จึงมีลักษณะง่าย ๆ แต่ก็แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการซึ่งรับหรือสืบทอดมาจากศิลปะอยุธยา เช่น ศิลปะรูปหงส์ในงานจิตรกรรมภาพวาดในสมุดข่อยเรื่องไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เป็นภาพหงส์ยืนอยู่ข้างสระโบกขรณีในแดนมหานครนิพพาน* (รูปที่ 14) รูปแบบของหงส์เป็นแบบสัตว์ในจินตนาการเช่นเดียวกับที่ปรากฏในศิลปะอยุธยา

ศิลปะรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ศิลปะของการสร้างรูปหงส์ได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบมาจากสมัยอยุธยา ศิลปะรูปหงส์ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีดังนี้

1. ประเภทประติมากรรม

1.1 ลวดลายรูปหงส์ซึ่งเป็นส่วนประดับตกแต่งสถาปัตยกรรม (ศาสนสถาน)

ลวดลายปูนปั้นรูปหงส์ประดับหน้าบันของโบสถ์วิหารต่าง ๆ เช่น หน้าบันพระอุโบสถ วัดพระรัตนาราม กรุงเทพมหานคร ซึ่งทำเป็นสองชั้น ทั้งด้านหน้าและด้านหลังพระอุโบสถ ชั้นบนประดับลายรูปหงส์ ชั้นล่างเป็นพื้นเรียบเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมสองช่อง ภายในช่องประดับลายปูนปั้นปิดทองรูปหงส์หันหน้าเข้าหากัน ประดับอยู่บนพื้นทาสีแดงชาด และหน้าบันของโบสถ์วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร เป็นรูปพระพรหมทรงหงส์ เป็นต้น หน้าजूของพระที่นั่งหรืออาคารที่เป็นศาลาทรงไทยก็นิยมทำรูปหงส์ หรือมีลวดลายรูปหงส์ประดับไว้ด้วย เช่น หน้าजूของพระที่นั่งทรงธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร

* ดินแดนของผู้ปฏิบัติธรรมจนสามารถดับกิเลสได้โดยสิ้นเชิง

ส่วนบนสุดทำเป็นรูปพระพรหมทรงหงส์ หรือที่หน้าजूด้านทิศใต้ของพลับพลาจตุรมุขในบริเวณพิพิธภัณฑ์-สถานแห่งชาติ วังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่ทำเป็นรูปหงส์อยู่ในวิมานมีลายดอกไม้ล้อมรอบ

ลวดลายปูนปั้นประดับที่ซุ้มประตู ซุ้มหน้าต่าง และบานหน้าต่าง เช่น ซุ้มประตู และซุ้มหน้าต่างของวิหารด้านทิศตะวันออก (วิหารพระพุทธรูปปางตรัสรู้) วัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม เป็นฝีมือพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สร้างในสมัยรัชกาลที่ 6 ลวดลายประดับซุ้มประตู และซุ้มหน้าต่างเป็นรูปหงส์แบบสัตว์หิมพานต์คาบพู่ประดับอยู่ 2 ข้างของซุ้ม ตรงกลางทำเป็นกรอบคล้ายทรงดอกบัว ภายในกรอบมีสัญลักษณ์เลข 6 อันหมายถึง รัชกาลที่ 6 อยู่ในมณฑล (รูปที่ 15) ส่วนลวดลายประดับบานหน้าต่าง เช่น บานหน้าต่างของพระอุโบสถ วัดห้วยรัถนาราม เป็นรูปหงส์อยู่ในลายพรรณพฤกษาและเป็นรูปหงส์แบบสัตว์หิมพานต์ในลีลาทำขึ้น

ลวดลายแกะสลักไม้ประดับตกแต่งบานประตู เช่น บานประตูแกะสลักไม้ลงรักปิดทองของพระอุโบสถ วัดห้วยรัถนาราม ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 ลักษณะรูปหงส์ที่ปรากฏมีเช่นเดียวกับที่เป็นลวดลายประดับบานหน้าต่าง

นอกจากนี้ ลวดลายประดับเสาทั้ง 4 ด้านของศาลพระภูมิก็มีการนำลายรูปหงส์แบบสัตว์หิมพานต์มาประดับด้วย โดยทำเป็นลายนูนรูปหงส์เหยียบเมฆ ศาลพระภูมิบางแบบมีฐานที่ยื่นออกมารองรับตัวเรือนศาลเป็นคันทวยรูปหงส์ในลักษณะของสัตว์หิมพานต์ เสาของศาลพระภูมิที่ทำเป็นรูปหงส์ดังกล่าวเรียกว่า ศาล (พระภูมิ) เสาหงส์

1.2 ตลับเครื่องเงินหน้ากระเบื้อง มีลายหงส์ที่ตัวตลับทั้งชนิดลงยาสีน้ำเงินและชนิดธรรมดา ส่วนฝาทำเป็นพระรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน ในงานพระเมรุของสมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ตัวตลับทำเป็นลายหงส์เล่นน้ำ

1.3 บัวพระโอษฐ์ (รูปที่ 16) ทำด้วยเงินสลักลายรูปหงส์ทะเลทองลงยาพื้นสีน้ำเงิน ขนาดสูง 6 ซม.² เป็นรูปหงส์ตามธรรมชาติกำลังเล่นน้ำ ทำขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.4 ฐานทองคำรองรับบาตรน้ำเทพมนต์หยกเขียว ทำเป็นรูปสัตว์พาหนะของเทพเจ้าทั้ง 3 คือ โกลเป็นพาหนะของพระอิศวร หงส์เป็นพาหนะของพระพรหม และครุฑเป็นพาหนะของพระนารายณ์ ทั้งนี้ มีการประดับตกแต่งด้วยเพชรและพลอยต่าง ๆ สันนิษฐานว่าเป็นของซึ่งสั่งเข้ามาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและเป็นฝีมือของนาย Henrik Wingstrom¹⁰

1.5 รูปหงส์ในพระราชลัญจกร (รูปที่ 17) พบว่ามีพระราชลัญจกรหงส์พินาน ซึ่งเป็นตราเก่าองค์หนึ่ง แต่คงเลิกใช้ไปนานแล้ว ต่อมาสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนขึ้นถวายและสร้างขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่มาประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นรูปหงส์นำมาประกอบเป็นภาพคู่กับ

พระพรหมทำให้เห็นว่าหงส์ในพระราชลัญจกรดังกล่าวคือ สัญลักษณ์ที่หมายถึงพระพรหมนั่นเอง

1.6 หงส์สัมฤทธิ์ที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร รูปหงส์ทำด้วยสัมฤทธิ์ บนหลังมีบุษบกเพื่อใช้ประดิษฐานเทวรูปพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ในพิธีช้างหงส์ รูปหงส์เป็นแบบมี ลวดลายกระหนกหรือแบบสัตว์หิมพานต์ (รูปที่ 18)

1.7 หงส์สัมฤทธิ์ สมบัติของคุณหญิงเต็มสิริ บุญยสิงห์ เป็นหงส์สัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ มีลวดลายสลักทั้งตัว (รูปที่ 19)

1.8 โขนเรือรูปหงส์ ปรากฏหลักฐานว่ามีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ในสมัย รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 6 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโขนเรือรูปหงส์ขึ้นใหม่ตามรูปแบบที่มีมาแต่ สมัยอยุธยา ซึ่งในปัจจุบันคือ เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ (รูปที่ 20) นั่นเอง เรือนี้มีส่วนโขนเรือเป็นรูปหงส์ใน แบบของสัตว์หิมพานต์ ส่วนปากทำให้เห็นเขี้ยวและฟัน มีพู่ห้อย ท้ายเรือเป็นรูปอนช้อย ลำเรือเฉพาะช่วง หัวเรือ กราบเรือและท้ายเรือมีลวดลายแกะสลักปิดทองประดับกระจก เรือดังกล่าวใช้ในพระราชพิธีที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยชลวิถี

1.9 เครื่องไม้รูปหงส์ที่ใช้ในงานพระบรมศพ เป็นรูปหงส์แบบสัตว์หิมพานต์ที่มีบุษบก อยู่บนหลังเพื่อใช้ตั้งสังเค็ด* ในขบวนแห่พระบรมศพมาประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศ (รูปที่ 21)

1.10 รูปหงส์บนเสา หลักฐานเกี่ยวกับศิลปะวัดลรูปหงส์ขนาดใหญ่ที่ทำด้วยสัมฤทธิ์มี ร่องรอยการประดับกระจกและเคลือบปูนยอเสาไม่มีเป็นจำนวนมาก แต่เสาไม้ได้ผุพังไปจึงเก็บรักษาไว้แต่ เฉพาะตัวหงส์ เช่น หงส์สัมฤทธิ์ในพิพิธภัณฑ์ของวัดเกาะแก้วสุทธารามและวัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี วัดพระเพลิง จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะวัดลรูปหงส์เหล่านี้ทางวัดหวงแหนมากเพราะถือว่าเป็นหงส์ศักดิ์สิทธิ์ จะเก็บรักษาไว้อย่างดี และจะนำออกมาให้ชาวบ้านในท้องถิ่นได้เคารพสักการะในวันสงกรานต์เป็นประจำทุกปี

นอกจากนี้ยังมีหงส์ประดับยอดเสาที่เก็บรักษาไว้ตามพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติต่าง ๆ ด้วย เช่น ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีรูปหงส์สัมฤทธิ์ในลีลาที่ยืนแบบหงส์ในจินตนาการ หรือสัตว์หิมพานต์ 2 ตัว เป็นศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ไม่ทราบประวัติชัดเจน และที่พิพิธภัณฑ์สถาน แห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี ก็มีศิลปะรูปหงส์ซึ่งอยู่บนเสาดังแสดงให้ชม รูปแบบของ หงส์เป็นศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ราว พ.ศ. 2300-2400 ลักษณะของหงส์ลวดลายปิดทองประดับกระจกเป็นหงส์ ในจินตนาการ หรือสัตว์หิมพานต์ โดยเฉพาะที่ส่วนหางทำเป็นลวดลายกระหนกอย่างงดงาม กลางลำตัวมี เสาโลหะขนาดสั้นปักไว้ เข้าใจว่าแต่เดิมคงใช้ปักฉัตร ในปัจจุบันรูปหงส์ที่อยู่บนเสาและปักไว้บริเวณหน้าโบสถ์

* ทานวัตถุที่ถวายแด่พระสงฆ์เมื่อเวลาปลงศพมิได้ะ ตู เป็นต้น รวมกันถวายแด่พระสงฆ์ ผู้เทศน์หรือผู้ขับขานเพลง

วิหารของวัดก็ยังมีให้ชมอยู่ เช่น เสาหงส์คู่ที่หน้าโบสถ์ของวัดกุฎาพิมุข จังหวัดพัทลุง ทำด้วยปูน ตัวหงส์ลงรัก ปิดทองประดับกระจก กลางลำตัวปักฉัตร (รูปที่ 22) ที่หน้าโบสถ์ของวัดราชาธิวาส กรุงเทพมหานคร ก็มี การสร้างเสาหงส์คู่ซึ่งตรงกลางลำตัวของหงส์ปักฉัตรไว้เช่นกัน และที่หน้าโบสถ์ของวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร ก็มีการทำรูปหงส์ประดับบนเสา ปากหงส์คาบกระดิ่ง ที่กลางลำตัวปักโคมไฟ เป็นต้น

เสาหงส์ที่ปักอยู่หน้าบริเวณโบสถ์วิหารของวัดต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา นอกจากจะพบเสาหงส์ที่หน้าโบสถ์วิหารแล้ว ยังนิยมทำเสาหงส์จำลองขนาดเล็กมาถวายวัดด้วย เช่น ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดพระมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช มีทั้งหงส์เงิน หงส์ทอง ตลอดจน หงส์ที่ทำด้วยกะไหล่ทองขนาดต่าง ๆ ประดับอยู่บนเสา หรือบนต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นจำนวนมาก พุทธศาสนิกชนบางคน ก็มีศรัทธาที่จะสร้างเสาหงส์เพื่อใช้แขวนตุ้ม (ง) หรือใช้แขวนโคมที่หน้าโบสถ์ด้วย

เสาหงส์นอกจากจะพบในบริเวณวัดแล้ว ในบริเวณพระบรมมหาราชวังก็มีการประดับประดาด้วย เสาหงส์ห้อยโคมไฟ (รูปที่ 23) ซึ่งนอกจากจะใช้ตกแต่งพระบรมมหาราชวังให้มีความงดงามแล้วยังใช้เป็น ที่แขวนโคมไฟเพื่อให้แสงสว่าง และยังเป็นองค์ประกอบที่ทำให้เห็นว่าบริเวณพระบรมมหาราชวังเปรียบเสมือน เป็นสรวงสวรรค์ซึ่งเป็นที่ประทับของสมมุติเทพ คือ พระมหากษัตริย์ด้วย

เสาหงส์อีกลักษณะหนึ่งคือ เสาหงส์ที่สร้างขึ้นในบริเวณพระเมรุมาศพระบรมศพหรือพระศพเพื่อใช้ เป็นที่รองรับพระโกษาโยง ซึ่งทอดจากพระโกศมายังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการบำเพ็ญพระราชกุศล และใช้แขวนโคมประดับพระเมรุมาศ นอกจากนี้ในงานพระราชทานเพลิงศพพระภิกษุชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่เคารพ ศรัทธาของพุทธศาสนิกชน เช่น หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ ก็ปรากฏว่าบริเวณรอบเมรุประดับตกแต่งด้วย เสาหงส์ห้อยโคมไฟ ซึ่งการสร้างหงส์ประดับบนเสาบริเวณพระเมรุมาศ และพระเมรุนั้นสร้างขึ้นตามคติของ พราหมณ์ ซึ่งถือว่าพระเมรุมาศเป็นสิ่งสมมุติแทนเขาพระสุเมรุ หรืออาจมองอีกแห่งหนึ่งว่า รูปหงส์บนเสามี ประโยชน์เพื่อประดับประดาโคมไฟเป็นการแสดงความเคารพพระบรมศพหรือพระศพก็ได้

1.11 หงส์สลักจากหิน ได้แก่ หงส์ที่สลักจากหินซึ่งใช้ประดับตกแต่งพระปรารค์ วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพมหานคร เป็นเสาหงส์หินที่เชิงบันไดมณฑปขึ้นสู่ฐานทักษิณ* ชั้นที่ 3 และชั้นที่ 4 ทำด้วยหินทรายสีแดง มีรูปทรงค่อนข้างอ้วนป้อมและเป็นหงส์ในรูปแบบที่เป็นสัตว์หิมพานต์ ไม่มีลวดลายแกะสลัก (รูปที่ 24) คงสร้างขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับความหมายที่เกี่ยวกับเขาพระสุเมรุซึ่งในที่นี้คือองค์พระปรารค์

1.12 ประติมากรรมรูปหงส์ที่มีฐานตั้ง มีตั้งแต่ขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ มีทั้งที่ ทำด้วยทองคำ เงิน กะไหล่เงิน กะไหล่ทอง ไม้ และสัมฤทธิ์ ลักษณะรูปหงส์ มีลวดลายกระหนกอย่างสัตว์

* ที่ยกพื้นขึ้นไปสำหรับเดินประทักษิณหรือเดินเวียนขวาโดยรอบได้

หิมพานต์ในลิลิตท่ายืน มีแท่นเป็นฐานรองรับให้รูปหงส์ตั้งได้ สร้างเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เช่น รูปหงส์ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัดพระมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช (รูปที่ 25) และวัดอุรูปหงส์ซึ่งมีผู้นามถวายและตั้งไว้ที่แท่นพระประธานวัดหงษ์รัตนาราม กรุงเทพมหานคร และที่วัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีประติมากรรมรูปหงส์ที่ใช้ประดับตกแต่งสถานที่สำคัญ ๆ เช่น มุมรั้วที่กั้นอาณาบริเวณพระตำหนักจิตรลดารโหฐานทั้ง 4 มุม มีรูปปั้นประกอบน้ำพุประดับอยู่ในคูน้ำที่ล้อมรอบอยู่อีกชั้นหนึ่ง รูปปั้นดังกล่าวหล่อด้วยโลหะรมดำเป็นรูปพญานาค นางเงือกจับปลา กิณีและงู และรูปพญาหงส์* ซึ่งแตกต่างไปจากรูปหงส์ในแบบสลัwthิมพานต์ กล่าวคือ เป็นรูปหงส์ในลิลิตท่ายืน ปากแหลมยาว หัวมีหงอน ช่วงคอห้อยสังวาลย์ หางเป็นช่อชั้น ขาด้านหลังมีแผงเดือย นิ้วเท้ามี 4 นิ้ว และมีรูปร่างคล้ายนกกระสา นับเป็นรูปแบบของหงส์ที่แปลกไปจากที่ได้พบเห็นโดยทั่วไป

1.13 เครื่องประดับเพชรรูปหงส์ ได้แก่ เข็มกลัดเพชรรูปหงส์ที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระราชทานแก่เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าที่ทรงแต่งพระองค์ประทานในพระราชพิธีโสกันต์ โดยให้ทรงหงส์เพชรคู่หนึ่งบนพระองค์เจ้า เข็มกลัดรูปหงส์ดังกล่าวเป็นรูปหงส์ในลิลิตท่ายืนทำจากปีกเสมือนลอยอยู่บนผิวน้ำ ทำด้วยเพชรทั้งตัว ปากคาบเพชรรูปหยดน้ำ (รูปที่ 26)

1.14 วัดอุมถนกรูปหงส์ ส่วนใหญ่สร้างเป็นหงส์ขนาดเล็กในลักษณะแบบสลัwthิมพานต์ในลิลิตท่ายืน ขนาดประมาณ 2.5 ซม. เพื่อนำไปตั้งบูชาหรือนำติดตัว โดยมีความเชื่อว่า จะให้คู่คุณทางเมตตามหานิยมแก่ผู้เคารพบูชา

1.15 ประติมากรรมรูปหงส์ลักษณะอื่น ๆ ได้แก่ สิ่งของเครื่องใช้ที่ประดับตกแต่งด้วยลวดลายรูปหงส์หรือทำเป็นรูปหงส์ ส่วนใหญ่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ที่ตั้งไว้เพื่อเป็นพุทธบูชาหรือเป็นของถวายพระ เช่น ที่ปักเทียนรูปเรือหงส์ ติ๊ะหมูปูชาซึ่งประดับตกแต่งด้วยกระจกลายรูปหงส์ หิ้งพระตรงส่วนที่ทำในลักษณะคล้ายคันทวยมีการตกแต่งด้วยลวดลายหงส์คาบพู่ ศาลบัตร์ถวายพระภิกษุก็พบว่ามีการปักหรือวาดเป็นรูปหงส์ด้วย ที่สำหรับวางตั้งบาตรของพระภิกษุในบริเวณศาลาการเปรียญของวัดบางแห่งก็นิยมทำเป็นรูปเรือหงส์ขนาดใหญ่มีความยาวประมาณ 5 ม. ทำด้วยปูน ตั้งไว้อย่างถาวรเพื่อใช้ตั้งบาตรพระในโอกาสที่ประชาชนมาทำบุญตักบาตร จำนวนมาก ๆ ในวันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา และวันออกพรรษา เช่น ที่วัดไผ่ล้อม จังหวัดนครปฐม

นอกจากนี้ ยังปรากฏว่าเครื่องเรือนของเจ้านายในสมัยก่อนมีการประดับตกแต่งด้วยรูปหงส์

* เฉพาะรูปหงส์ปั้นโดย อนุชาติ ชินประชुर

เช่นกัน เช่น ตั้งตั้งกระจกที่พระที่นั่งวิมานเมฆซึ่งเป็นเครื่องเรือนสมัยรัตนโกสินทร์ มีการตกแต่งด้วยเสาหงส์คู่ เพื่อใช้ห้อยหลอดไฟ

กรรไกรหัวหงส์ หรือที่ชาวใต้เรียกว่า ไตรหัวหงส์ (รูปที่ 27) ใช้สำหรับหนีบหมาก ตัวกรรไกรตรงส่วนยอดหรือส่วนบนทำเป็นรูปหัวหงส์ ขาทำด้วยทอง เงิน นาก กะไหล่และเหล็ก และมีการประดิษฐ์ตกแต่งเป็นลวดลายอย่างเครื่องถมด้วย กรรไกรหัวหงส์เป็นที่นิยมกันมากในภาคใต้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6¹⁵ ส่วนไม้ป้ายปูนหรือที่ป้ายปูนทำด้วยทองเหลืองมีลักษณะเช่นเดียวกับที่พบในสมัยอยุธยา แต่ฝีมือที่ทำไม่ค่อยประณีต มีเพียงเค้าโครงให้รู้ว่าเป็นรูปหงส์ในแบบสัตว์หิมพานต์เท่านั้น

2. ประเภทจิตรกรรม

งานจิตรกรรมรูปหงส์ในสมัยรัตนโกสินทร์เท่าที่พบส่วนใหญ่เป็นการนำเรื่องราวจากเรื่องในไตรภูมิพุทธประวัติเรื่องพระมาลัย เรื่องในชาดก ภาพเขียนที่เกี่ยวกับประเพณีที่มีรูปหงส์และฉากป่าหิมพานต์มาถ่ายทอดเป็นภาพวาด ซึ่งปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังโบสถ์วิหารของวัดต่าง ๆ ในสมุดข่อย และภาพพระภุชงค์* นอกจากนี้ ในสมุดภาพสัตว์หิมพานต์ สมุดภาพลายไทยต่าง ๆ ก็จะมีรูปหงส์อยู่ด้วย รูปหงส์ที่ปรากฏในงานจิตรกรรม มีดังนี้

2.1 ภาพหงส์ในจิตรกรรมฝาผนัง

วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร ภายในวิหารหลวงมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งในส่วนที่มีภาพหงส์นั้นเขียนไว้ที่เสาต้นที่ 5 ด้านขวาของพระประธานเป็นภาพจากชาดกเรื่อง อุลุกชาดกในดิกนิบาต เป็นรูปหงส์ในรูปแบบของสัตว์ในจินตนาการ (หิมพานต์) มีทั้งที่เป็นสีทองทั้งตัว สีเขียว สีแดงหรือสีทองสลับกัน คือ ปากเป็นสีแดง คอมีสีขาว สีแดง และสีทองสลับกัน ปีกสีเขียว รอบปีกเขียนด้วยสีทอง ส่วนหงอนและหางเป็นสีทองทั้งหมด ส่วนที่กรอบรูปเหนือหน้าต่างบานที่ 5 ทางด้านทิศตะวันตก ซึ่งอยู่ทางซ้ายของพระประธานก็มีภาพหงส์ 2 ตัว พื้นสีฟ้า มีลายดอกไม้ร่วงสีชมพู ภาพชำรุดมาก ตัวหงส์มีขนเป็นเกล็ดสีเขียวเต็มแฉกด้วยสีทอง ปีกมีขนซ้อนกัน 4 ชั้น ชั้นบนเป็นเกล็ดสีทอง ชั้นที่สองสีทอง ชั้นที่สามสีเขียว และชั้นล่างสุดสีทอง เขียนลายเส้นขนด้วยสีแดงและสีดำ หางเป็นลายกระหนกสีทองสลับเขียว เขียนลายด้วยสีแดง มีนิ้วเท้า 4 นิ้ว ด้านหลังของขามีลายกระหนกประดับ มีสังวาลย์รอบคอเป็นลายรักร้อย ทับทรวงเป็นลายประจายาม

นอกจากนี้ ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถมีภาพสัตว์ต่าง ๆ รวมทั้งหงส์อยู่ด้วย เป็นหงส์ทอง 2 ตัวในรูปแบบของสัตว์ในจินตนาการ อยู่ในลีลาทำย่น ตัวหนึ่งเอี้ยวคอไปใช้หาง (รูปที่ 28)

* ผืนผ้าที่มีรูปพระพุทธรูปเจ้า เป็นต้น แฉวนไว้เพื่อบูชา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ที่เพดานด้านนอกของพระอุโบสถ เขียนภาพหงส์เป็นลายกระหนก 3 ตัว กำลังบินไล่ตามรถของพระอาทิตย์ ซึ่งเป็นเรื่องราวตอนหนึ่งในเรื่อง ขวณหงส์ชาติ และที่เพดานของซุ้มประตูก็มีภาพหงส์จีนอยู่ในลายดอกไม้ (รูปที่ 29) ที่บานประตูของ พระมณฑป มีภาพเขียนลายทองเป็นรูปพระพรหมทรงหงส์ที่งดงามยิ่ง ลักษณะของหงส์เป็นรูปแบบของสัตว์ หิมพานต์อยู่ในทำย่นเอี้ยวคอ กลางหลังมีบุษบกซึ่งพระพรหมประทับอยู่

วัดโพธิ์นิมิตร์ กรุงเทพมหานคร ผนังภายในพระอุโบสถที่มุมขวาของพระประธานมี ภาพวาดที่เกี่ยวกับพิธีจองเปรียงชักโคมขึ้นเสา ในภาพจะเห็นเสาที่ปักจัดและมีการทำรูปหงส์ยื่นออกมาเพื่อ แฉวนโคมไฟ

วัดเครือวัลย์วรวิหาร กรุงเทพมหานคร ผนังด้านหน้าตรงข้ามพระประธานมีภาพจากชาดก เรื่อง จุลหงส์ชาติ เป็นรูปพญาหงส์ติดบ่วงนายพราน (รูปที่ 30) ที่ผนังด้านซ้ายมือของพระประธานมี ภาพเขียนพญาหงส์ทองแบบลวดลายกระหนก (ส่วนหัวและหางชำรุด) และภาพหงส์ 2 ตัว ช่วงตัวเป็น สีส้มแดง ส่วนปีก หางและเดือยที่ขาเป็นสีเขียวอมน้ำเงินปนสีส้มแดง คาบไม้ให้กาเกาะพามาเฝ้าพญาหงส์ทอง แต่ภาพเขียนนี้มีส่วนหนึ่งชำรุดไป ทำให้ไม่สามารถเห็นภาพของเรื่องราวในชาดกนี้ได้ทั้งหมด แต่พอจะเห็น ได้ว่า เป็นภาพจากชาดกเรื่องวินิลกชาติ

1 ก.อ. 37
25 ก.ย. 1991

สำนักบรรณสารกาญจนาภิเษก
LIBRARY AND DOCUMENTATION CENTER

ปีที่ ๒๕ เล่มที่ ๑

Vol. 25, No. 1

มกราคม - มิถุนายน ๒๕๓๖

January - June 1993

ด้วยอภิเนนทาการ
จาก
กองแปลและวิเทศสัมพันธ์
สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
วารสาร

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

วัดบ้านยาง อำเภอเบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ที่ผนังด้านหน้าพระประธานบริเวณเหนือประตูทางเข้าภายในพระอุโบสถ มีภาพเขียนจากชาดกเรื่องหงส์พาเต่าบิน ในภาพเป็นหงส์สีขาว 2 ตัว กำลังบินคาบปลายไม้ตัวละข้าง ตรงกลางไม้ระหว่างหงส์ทั้งสองมีภาพเต่ากำลังคาบไม้ให้หงส์พาบินไป (รูปที่ 34)

วัดป่าเรไรย์ บ้านหนองพอก ตำบลคงบัว อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม ในพระอุโบสถเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระเวสสันดร และบริเวณผนังด้านนอกพระอุโบสถมีภาพเสาทงส์ 1 คู่ ลักษณะเป็นหงส์ที่มีหางเป็นลายกระหนก ปากคาบฟู

วัดสระบัวแก้ว ตำบลหนองเม็ก อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น ที่ผนังด้านนอกพระอุโบสถ มีภาพเจดีย์อยู่ตรงกลางระหว่างเสาทงส์ 2 ต้น ในภาพเป็นหงส์คาบฟู ส่วนด้านในพระอุโบสถเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์มีภาพแทรกเป็นรูปหงส์ 2 ตัว ในท่ากางปีกยกขาเสมือนกำลังจะบินรูปทรงโดยทั่วไปเหมือนหงส์ตามธรรมชาติ แต่ส่วนหางเป็นลายกระหนก

2.2 ภาพหงส์ในสมุดข่อยและสมุดภาพต่าง ๆ เช่น ในสมุดภาพไตรภูมิโลกวินิจฉัยมีภาพหงส์ 2 ตัว ยืนอยู่ข้างสระโบกขรณีด้านหนึ่ง หงส์ตัวหนึ่งเขียนในรูปแบบของสัตว์หิมพานต์ที่มีลวดลายกระหนก ส่วนอีกตัวหนึ่งไม่มีลวดลายกระหนก รูปทรงคล้ายสัตว์จำพวกไก่ คือ ปากแหลม มีงอน หางมีลักษณะเป็นแฉกคล้ายหางไก่ อาจได้รับอิทธิพลมาจากหงส์จีน (รูปที่ 35)

ภาพหงส์ยังปรากฏเป็นภาพเขียนลายเส้นรวมอยู่ในชุด “สมุดภาพแบบสัตว์กนก* ไทยสมัยโบราณ” และปรากฏในหนังสือสมุดภาพลายไทยต่าง ๆ หรือสมุดข่อย เช่น สมุดข่อยเรื่องพระมาลัยของวัดบูรณ อำเภอมือง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งช่างแต่ละคนได้รวบรวมและนำมาพิมพ์เผยแพร่เพื่อเป็นตัวอย่างให้ช่างรุ่นหลังได้ใช้เป็นแนวทางในการคิดสร้างสรรค์ลวดลายต่อไป

2.3 ภาพหงส์ในพระขุฑ เท้าที่พบได้แก่ภาพพระขุฑที่วัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรีมีภาพเสาทงส์ประกอบเรื่องราวที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ

2.4 ภาพหงส์ในแบบร่างของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนเมื่อ พ.ศ. 2461 เพื่อใช้เป็นลายพัด “หงส์คำเปลว (หงส์สีทอง หรือหงส์สีทองคำเปลว)” สำหรับแจกในงานศพหม่อมสุภาพ กฤดากร ณ อยุธยา ในกรมพระนเรศวรฤทธิ์¹² เป็นลักษณะการผสมผสานรูปทรงของหงส์ไทยและหงส์จีนเข้าด้วยกัน คือ ช่วงส่วนที่เป็นหัวหงสนั้นมีลักษณะของหงส์ไทย ช่วงหางทอดยาวจรดพื้นอย่างหงส์จีน

* เป็นชื่อเฉพาะหมายถึง รูปสัตว์ในจินตนาการหรือสัตว์หิมพานต์ ที่ช่างได้ประดิษฐ์ตกแต่งสร้างสรรค์ให้มีลักษณะแตกต่างจากสัตว์โลกตามธรรมชาติ โดยประดิษฐ์เป็นลวดลายไทยที่งดงาม

2.5 ภาพหงส์ในงานจิตรกรรมร่วมสมัยของไทย เช่น ภาพของอังคาร กัลยาณพงศ์ ซึ่งเป็นรูปหงส์วาดด้วยดินสอดำในรูปแบบของสัตว์หิมพานต์ และผลงานของ เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ซึ่งมีภาพหลายภาพที่ถ่ายทอดจินตนาการ อารมณ์ และความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยมีภาพหงส์รวมอยู่ด้วย เช่น ภาพชื่อ จิตสงบสุนิพพาน, วัตถูยานสู่พิภพทิพย์, ไปไหว้พระธาตุนบนสรวงสวรรค์, พังธรรมจากพระอรียเจ้าและสละทางโลกสู่ทางธรรม เป็นต้น อนึ่ง งานภาพพิมพ์ร่วมสมัยก็ใช้รูปหงส์สื่อความหมายเกี่ยวกับพุทธศาสนาด้วย เช่น ผลงานชื่อหิมพานต์หมายเลข 1 และหิมพานต์หมายเลข 2 ของนายชลสิทธิ์ ช่อสกุล⁶

2.6 จิตรกรรมรูปหงส์ในลักษณะอื่น ๆ ได้แก่ ลายรดน้ำ หรือลายเขียนทอง และงานประดับมุก เป็นต้น ลายรูปหงส์นี้มีทั้งรูปแบบของหงส์จีนและรูปแบบที่เป็นลายกระหนกของไทยในลักษณะของรูปหงส์ที่เป็นสัตว์หิมพานต์

หากจะกล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า รูปแบบของศิลปะรูปหงส์ของไทยนั้น มีโครงสร้างใหญ่ ๆ แบ่งได้เป็น 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่มีโครงสร้างในลักษณะที่เป็นการถ่ายแบบหรือมีเค้าโครงอย่างสัตว์ประเภทนี้ตามธรรมชาติ* และรูปแบบที่มีโครงสร้างคล้ายนกซึ่งได้มีการประดิษฐ์สร้างสรรค์ให้เป็นสัตว์ในจินตนาการหรือสัตว์หิมพานต์**

อนึ่ง จากผลงานทางศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า การที่รูปแบบศิลปะของหงส์ได้มีวิวัฒนาการในด้านรูปทรงจากรูปแบบที่แสดงให้เห็นเค้าโครงของการถ่ายแบบจากสัตว์ประเภทนี้ตามธรรมชาติ แล้วมีการแต่งเติมลวดลายตามความนิยมของแต่ละยุคสมัยจนกลายมาเป็นรูปแบบที่มีโครงสร้างเป็นสัตว์ปีกประเภทนกมากขึ้นหรือที่เรียกกันว่า รูปแบบของหงส์ในชุดสัตว์หิมพานต์ และได้พัฒนามาเป็นลำดับ จนมีรูปทรงอย่างในปัจจุบันนั้น หากพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของศิลปะรูปหงส์แล้วก็จะเห็นวิวัฒนาการทางด้านรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ได้ ดังนี้

ส่วนปาก ในช่วงแรกลักษณะปากแบน ต่อมาช่วงในยุคหลัง ๆ ได้สร้างสรรค์จอยปากให้ยาวเรียวเพื่อให้รับกับสัดส่วนของรูปทรงของหงส์ที่ได้พัฒนาเป็นรูปทรงของนกและมีการเพิ่มเติมฟันหรือเขี้ยวด้วย

ส่วนหัวและหงอน ในช่วงแรกจะมีช่วงหัวสั้นป้อมและไม่มีหงอน ต่อมาสร้างสรรค์ให้มีหงอน และตกแต่งลวดลายที่หงอนตามความนิยมของลวดลายแต่ละยุคสมัย จนกลายเป็นจุดเด่นของตัวหงส์ที่ทำให้เห็นว่าเป็นสัตว์ที่มีความงามเป็นพิเศษ ทั้งนี้อาจนำความคิดมาจากหัวของสัตว์ปีกประเภทไก่ หรือนกยูง และในช่วงที่มีการพัฒนารูปทรงไปตามแบบของสัตว์หิมพานต์แล้วช่วงหัวจะมนยาวกว่ารูปแบบเดิม

* สัตว์ประเภทนกน้ำ ได้แก่ หงส์ ห่าน เป็ด นกเป็ดน้ำ โดยประดิษฐ์เป็นลวดลายไทยที่งดงาม

** มีลักษณะของสัตว์ปีกหลายชนิดผสมผสานกันตามจินตนาการ เช่น ปากและช่วงคอนำลักษณะมาจากหงส์ ปีกนำมาจากไก่ หางนำมาจากนกบางชนิด ขาและเท้ามาจากนกหรือไก่

ส่วนตา ไม่ค่อยได้รับการตกแต่งมากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของตาสัตว์ประเภทนี้ตามธรรมชาติ ในระยะหลังได้ตกแต่งส่วนตาและรูปของนัยน์ตามากขึ้น ทำให้เห็นเส้นขอบตาเด่นและงดงามยิ่งขึ้น

ช่วงคอ โดยปกติหงส์ตามธรรมชาติจะมีคอยาว และในทางศิลปะก็ได้สร้างสรรค์ให้หงส์ มีคอยาวเช่นกัน และเพื่อให้เกิดความงดงามทางศิลปะก็ตกแต่งส่วนคอ โดยใช้เส้นขวางโค้งให้เห็นเสมือนคอเป็นปล้อง และตกแต่งลวดลายของช่วงคอที่ต่อกับลำตัวหรือส่วนอกโดยประดิษฐ์ให้ดูคล้ายสวมสร้อยสังวาลหรืออุบะ

ส่วนลำตัว ศิลปะรูปหงส์ที่เป็นแบบธรรมชาติจะมีลักษณะกลมป้อม และเมื่อได้พัฒนาโครงสร้างให้เป็นอย่างนก ส่วนของลำตัวก็จะสร้างสรรค์ให้ยาวเรียวคล้ายลำตัวของสัตว์ประเภทนกมากขึ้น

ส่วนปีก รูปหงส์ที่เป็นแบบธรรมชาติ จะตกแต่งส่วนปีกด้วยการขีดประเป็นเส้น ต่อมาประดิษฐ์ลวดลายที่ปีกตามความนิยมของแต่ละยุคสมัย เช่น ทำเป็นลวดลายดอกไม้อยู่ในวงกลม นอกจากนี้ก็มีการประดิษฐ์ลวดลายที่ปีกในลักษณะที่ทำให้เห็นเสมือนเป็นเส้นขนหลายชนิดแซมกันอยู่ในตัวจนทำให้รู้สึกคล้ายกับว่ามีขนนุ่มฟูปรกย้อยอยู่ไปทางส่วนหางด้วย

ส่วนหาง หางของหงส์ในช่วงแรกมีลักษณะโค้งงอนขึ้นเล็กน้อยได้สัดส่วนกับลำตัวที่เป็นรูปทรงตามแบบธรรมชาติ ต่อมาได้มีการตกแต่งลวดลายให้วิจิตรขึ้นโดยต่อส่วนหางให้แผ่ขยายด้วยลายพรรณพฤกษาคลายนกยูงรำแพนและเมื่อรูปแบบทางศิลปะของหงส์ได้พัฒนาไปเป็นรูปแบบสัตว์ปีกประเภทนก ส่วนหางของหงส์ก็ได้มีการประดิษฐ์ให้ยกตั้งแล้วงอนโค้งขึ้นในระดับที่ได้สัดส่วนกับส่วนหัวของหงส์และตกแต่งด้วยลวดลายกระหนก 3 ตัว

ส่วนขา ในช่วงแรกขาไม่ยาว ต่อมาได้มีการสร้างสรรค์ส่วนขาของหงส์ให้ยาวขึ้นเพื่อให้ดูสง่างามขึ้น นอกจากนี้ ยังแต่งช่วงขาที่มีแผงเดือยอยู่ทางด้านหลังด้วยลายกระหนก ทำให้ช่วงขามีความงามรับกัน ช่วงขาด้านหน้าตกแต่งด้วยเส้นโค้งอันอ่อนช้อยซึ่งทอดมาจากส่วนอก ตกแต่งด้วยสร้อยสังวาลหรืออุบะแล้วปล้อยขยายยาวจรดปลายเท้าของหงส์ที่ซ้อนงอนขึ้นด้วยลวดลายกระหนกเช่นกัน

อุ้งเท้า ในช่วงแรกเป็นพังผืดติดกัน แสดงให้เห็นความเป็นนกน้ำ ต่อมาได้มีการทำนิ้วให้เป็นแบบนก คือ เป็นนิ้วแยกจากกันจำนวน 4 นิ้ว 3 นิ้วอยู่ข้างหน้า อีกนิ้วหนึ่งอยู่ข้างหลัง ลักษณะดังกล่าวข้างได้ทำให้สมกับการสร้างรูปหงส์ตามมโนทัศน์ที่ให้หงส์เป็นนกที่บินได้สูง บินได้ไกล และรวดเร็ว ทั้งนี้ เป็นการสร้างสรรค์ที่สอดคล้องตามหลักทางโครงสร้างของสัตว์ปีก

วิวัฒนาการทางด้านรูปแบบของศิลปะรูปหงส์นี้ จะเห็นได้ว่า การสร้างสรรค์ศิลปะรูปหงส์เป็นจินตนาการที่นำประสบการณ์จากการที่ได้พบเห็นสัตว์ประเภทนี้ตามธรรมชาติมาผสมผสานกับสัตว์ปีกประเภทนก เพื่อให้เป็นไปตามมโนทัศน์เกี่ยวกับหงส์ที่ได้พรรณนาไว้ในวรรณคดี ซึ่งการประดิษฐ์ตกแต่งลวดลายต่าง ๆ นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความคิดและจินตนาการของผู้สร้างสรรค์แต่ละคน อนึ่งรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ของไทยได้

วิวัฒนาการมาเป็นลำดับจนมีรูปทรงแบบสัตว์หิมพานต์ที่ตกแต่งด้วยลวดลายกระหนกดังที่เห็นในปัจจุบันและนับเป็นรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ที่ได้รับความนิยมมากที่สุด

ศิลปะรูปหงส์ที่ปรากฏในความเชื่อ และประเพณี-พิธีกรรม

ประเพณี-พิธีกรรม และความเชื่อต่าง ๆ ที่พบว่ามีการใช้ศิลปะรูปหงส์เป็นองค์ประกอบมีดังนี้

1. พิธีชำระล้างในพระราชพิธีตรีชยมปวาย-ตรีปวาย

พิธีชำระล้างหรือกล่อมหงส์เป็นพิธีกรรมตอนหนึ่งในพระราชพิธีตรีชยมปวาย-ตรีปวาย ซึ่งเป็นพระราชพิธีสำคัญที่พระมหากษัตริย์ไทยโปรดให้ปฏิบัติเป็นพระราชพิธีมาแต่โบราณ ในปัจจุบันแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงขั้นตอนของพิธีการไปบ้าง แต่ก็ยังคงสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้

บทบาทของศิลปะรูป “หงส์” ในพิธีชำระล้างปรากฏให้เห็นตั้งแต่เริ่มพิธีคือ การแห่เสด็จหงส์ไปรับเทวรูปจากพระบรมมหาราชวังมายังเทวสถานแต่ในปัจจุบันไม่มีการแห่เช่นนั้นแล้ว ฉะนั้น ประติมากรรมรูปหงส์ที่ใช้ในพิธีนี้จึงเป็นเสมือนเทพพาหนะส่งเสด็จพระเป็นเจ้าทุกพระองค์กลับสู่วิมานหลังจากเสด็จลงเยี่ยมโลก ซึ่งเป็นการแสดงออกทางความคิดความเชื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมอันเป็นส่วนช่วยให้พระราชพิธีตรีชยมปวาย-ตรีปวายมีความศักดิ์สิทธิ์และสมจริง

2. พระราชพิธีจองเปรียง : เสาโคมรูปหงส์

พระราชพิธีจองเปรียงกระทำในเดือน 12 เป็นพิธีชกโคมตามประทีปโดยใช้เปรียงคือไขข้อพระโคทาเทียนแล้วนำไปปักในโคมซึ่งถูกชักขึ้นไปไว้บนเสาที่มีรูปหงส์ประดับตกแต่งอยู่ เพื่อบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสามคือ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม ตามคติของพราหมณ์ ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพุทธศาสนา ดังนั้น พระราชพิธีนี้จึงจัดขึ้นเพื่อเป็นการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระจุฬามณีในดาวดึงส์พิภพและพระพุทธรูปซึ่งอยู่ ณ หาดทรายที่เรียกว่า นະมะทานที พิธีนี้เพ็ญยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยปลายรัชกาลที่ 6 ทรงโปรดให้มีพระราชพิธีนี้โดยสังเขป⁴ ในปัจจุบันไม่มีพระราชพิธีนี้แล้ว

อนึ่ง ศิลปะรูปหงส์ที่เสาโคมนี้แม้ไม่มีบทบาทอย่างเด่นชัดในพระราชพิธีดังกล่าว แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่า มีลักษณะที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยและเพื่อให้เกิดความมงคล และทำให้เห็นว่ารูปหงส์นั้นมักถูกนำไปใช้ในโอกาสที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์และเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าเสมอ

3. ขบวนการพยุหยาตราทางชลมารคในงานพระราชพิธี : เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์

ในการจัดขบวนพยุหยาตราทางชลมารค มีวิธีการจัด 2 วิธี คือ ขบวนพยุหยาตรา (ใหญ่) ชลมารค และขบวนพยุหยาตรา (น้อย) ชลมารค ซึ่งจะมีความแตกต่างกันเล็กน้อย แต่ลักษณะของเรือที่ใช้ในขบวนพยุหยาตราทางชลมารคจะใช้เรือที่มีลักษณะเป็นเรือยาวอย่างโบราณ มีการต่อหัวต่อท้าย ตกแต่งให้เป็นเรือชนิดต่าง ๆ พร้อมทั้งสลักเสลาตลอดลายลงรักปิดทองและประดับกระจกอย่างวิจิตรงดงามมากน้อยตามความสำคัญของเรือแต่ละลำ เรือพระราชพิธีมีหลายชนิด หลายประเภท เรียกตามตำแหน่งหน้าที่ ได้แก่ เรือพระที่นั่ง เรือดั่ง เรือแซง เรือดั่งคู่ซึก เรือประคูดู เรือกลอง ถ้าเรียกชื่อตามชนิดของเรือมี 7 ชนิดคือ เรือกราบ เรือศรี เรือแซง เรือรูปสัตว์ เรือเอกชัย เรือกิ้ง เรือม่วง และเรือบัลลังก์ (สำหรับประทับแรมหรือประทับอย่างพลับพลากรม)⁸

แม้เรือพระราชพิธีดังกล่าวนี้จะมีอยู่หลายชนิดหลายประเภท แต่เรือพระราชพิธีที่สำคัญและเป็นที่ยุ้จักกันอย่างแพร่หลายในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศเป็นอย่างดีก็คือ “เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์” ซึ่งเป็นเรือที่มีหัวเรือหรือที่เรียกว่าโขนเรือเป็นรูปหงส์ ท้ายเรือเป็นหางหงส์งอนช้อยคือ มีลักษณะงอนขึ้นไปแล้วอ่อนลงมา มีลวดลายแกะสลักปิดทองประดับกระจกบริเวณข้างเรือ กราบเรือ และท้ายเรือ เรือสุพรรณหงส์มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่สภาพชำรุดเสียหาย ในสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือที่มีหัวเป็นรูปหงส์ขึ้นใหม่เรียกว่า “เรือศรีสุพรรณหงส์” สมัยรัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเรือแทนเรือพระที่นั่งศรีสุพรรณหงส์ซึ่งก็คือเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ และได้ประกอบพิธีลงน้ำเมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน 2454⁸

เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ลำปัจจุบัน มีความยาว 44 ม. 90 ซม. กว้าง 3 ม. 14 ซม. ลึก 90 ซม. กินน้ำลึก 41 ซม. มีกำลัง 3 ม. 50 ซม.* สามารถบรรจุฝีพายได้ 50 คน⁹ เรือดังกล่าวเป็นเรือพระที่นั่งกึ่งทอดนุชบกบัลลังก์ หรือบัลลังก์กัญญา**แล้วแต่งานพิธี จัดเป็นเรือพระที่นั่งหรือเรือเชิญปูชนียวัตถุสำคัญ เช่น เชิญผ้าพระกฐินในขบวนพยุหยาตราทางชลมารค

การนำหงส์มาสร้างเป็นเรือที่สำคัญที่สุดนี้คงเนื่องมาจากความเชื่อว่า หงส์มีความสูงส่งและสง่างามกว่าสัตว์อื่นทั้งปวง อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา และยังเป็นพาหนะทรงของเทพเจ้า ฉะนั้น การประดิษฐ์เรือเป็นรูปหงส์จึงมีความเหมาะสมอย่างยิ่งเพราะในมโนทัศน์ของคนไทยถือว่าพระมหากษัตริย์คือสมมุติเทพองค์หนึ่ง หากจะทรงใช้พาหนะรูปหงส์เป็นราชยานหรือนำรูปหงส์มาเกี่ยวข้องกับพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ก็จะเป็นการสอดคล้องเหมาะสม อีกประการหนึ่งการแกะสลักลวดลายและปิดทองประดับกระจกที่ช่วงหัวเรือ กลางเรือ และท้ายเรือ นอกจากจะช่วยทำให้เกิดความงามแล้ว การที่ปากหงส์มี

* ฝีพายทั้ง 50 คน (50 ฝีพาย) จ้วงพาย 1 ครั้ง ทำให้เรือเคลื่อนที่ไปข้างหน้า 3 ม. 50 ซม.

** จัดวางแท่นประทับและมีหลังคาสำหรับบังแดด

พู่ห้อยก็นับว่ามีส่วนให้เรือลำนี้มีความเด่นสะดุดตาเป็นพิเศษ ดังนั้น เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์จึงนับเป็นเรือที่มีคุณค่าสูงทางศิลปะและเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักไปทั่วโลก

4. ประเพณีสงกรานต์พระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน : ลูกธอรูปหงส์

งานสงกรานต์พระธาตุหริภุญไชย เป็นประเพณีที่สำคัญและจัดเป็นงานใหญ่ประจำปีของจังหวัดลำพูน* ซึ่งได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน โดยจัดในวันวิสาขบูชา แต่จะเตรียมการสำหรับการสงกรานต์ล่วงหน้า กล่าวคือในวันขึ้น 13 ค่ำ เดือน 6 จะมีการผึ้งหลักเพื่อโยงเส้นลวดไว้สำหรับชักธอรห่มเงินและห่มทองขึ้นไปสงกรานต์พระธาตุ ลูกธอรดังกล่าวจะเป็นรูปหงส์ 2 ตัว คือ หงส์เงินและหงส์ทอง ซึ่งถือเสมือนเป็นผู้นำหมอน้ำขึ้นไปบนพระธาตุ และในแต่ละปีจะมีพระภิกษุสงฆ์อธิษฐานจับสลากว่าในปีนั้นจะนำหมอน้ำขึ้นทางด้านทิศเหนือหรือทิศใต้ก่อน ซึ่งปกติมักจะนำขึ้นทางทิศเหนือก่อน หมอน้ำเงินหมอน้ำทองดังกล่าวจะเก็บรักษาไว้ที่ศาลากลางจังหวัดเพื่อเป็นภาชนะสำหรับรับน้ำพระราชทานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและน้ำทิพย์ศักดิ์สิทธิ์** ซึ่งนำมาจากยอดคอยชะม้อ ค่ายบางมะเขือแจ้ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

การทำธอรเป็นรูปหงส์ให้เป็นผู้ นำน้ำไปสงกรานต์นั้น คงเป็นเพราะเห็นว่าหงส์เป็นสัตว์ปีกที่สามารถบินได้ไกล บินได้สูงและเป็นสัตว์ชั้นสูง เป็นผู้เจริญในธรรม มีความเหมาะสมในการทำหน้าที่ในพิธีสำคัญ ๆ

5. ประเพณีการสร้างหงส์ถวายเป็นพระพุทธรูป

การสร้างหงส์ถวายเป็นพระพุทธรูปและอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายนั้น เป็นความคิดความเชื่อที่มีมาแต่โบราณกาล ซึ่งได้แก่

5.1 การสร้างหงส์ถวายเป็นพระพุทธรูปของภาคเหนือ : รูปหงส์บนเสาดูกระด้างในประเพณีการสร้างตุ๊ก

ตุ๊ก (ธง) ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับศิลปะรูปหงส์ ก็คือ“ดูกระด้าง” ซึ่งหมายถึงตุ๊กที่ทำด้วยวัสดุที่คงรูป ส่วนใหญ่จะทำผืนธงด้วยวัสดุประเภทไม้แล้วแกะสลักเป็นลวดลาย หรือทำผืนธงด้วยปูนปั้นเป็นลวดลายนำมาติดหรือแขวนคู้ขนานไปกับเสา ซึ่งบนยอดเสาส่วนใหญ่จะทำเป็นรูปหงส์ปากคาบสายโยงมายังผืนธง

* เรียบเรียงจากคำสัมภาษณ์ นายสุนทร ไชยศรี บ้านเลขที่ 128 สันเมืองใต้ ถนนจามเทวี อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2530

** ชาวเมืองเชื่อว่าน้ำดังกล่าวนำมาจากบ่อลึกหรือแอ่งน้ำขนาดเล็กบนยอดคอยชะม้อ ซึ่งถือว่าศักดิ์สิทธิ์เพราะอยู่บนที่สูง

การสร้างรูปหงส์บนเสาดุงนั้นมิมีมานานแล้ว และเป็นเรื่องที่น่าจะเป็นคติทางพุทธศาสนา เพราะเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตายและถวายเป็นพุทธรูป

5.2 การสร้างหงส์ถวายวัดของภาคใต้

ความคิดความเชื่อในการสร้างธงและสร้างหงส์ถวายวัดเพื่อเป็นพุทธรูปให้เกิดอานิสงส์ ทั้งแก่ผู้สร้างถวายเองและเพื่อเป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วนั้น มีปรากฏทางภาคใต้ด้วยแต่ลักษณะหงส์ที่สร้างจะมีขนาดเล็กกว่าหงส์ของทางภาคเหนือมาก ตัวหงส์มักทำด้วยวัสดุประเภทเงินทอง และกะไหล่ทองเป็นส่วนใหญ่ การสร้างรูปหงส์ถวายวัดมี 2 ลักษณะ คือ สร้างหงส์บนเสามีฉัตรอยู่กลางตัวเหนือฉัตรเป็นธงรูปสามเหลี่ยม นอกจากนี้ เสาหงส์ขนาดเล็กบางเสายังมีการตกแต่งเป็นต้นไม้เงินและต้นไม้ทอง หรือสร้างเป็นลักษณะของภูเขาทำด้วยเงินมีหงส์อยู่ด้วย ส่วนอีกลักษณะหนึ่ง คือ สร้างเฉพาะตัวหงส์ขนาดเล็ก ข้อมูลดังกล่าวนี้พบที่พิพิธภัณฑ์ของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช

การสร้างหงส์เพื่อนำไปเป็นเครื่องบูชาหรือเป็นส่วนประกอบสำหรับถวายพระภิกษุหรือเพื่อถวายเป็นพุทธรูป น่าจะเป็นแนวคิดสำคัญที่ทำให้มีการสร้างรูปหงส์สืบทอดกันมาเป็นประเพณีซึ่งเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา แม้ในปัจจุบันจะไม่ค่อยได้พบเห็นกันมาก แต่ก็ยังปรากฏว่ามีการสร้างหงส์เพื่อถวายวัดอยู่ เช่น ที่วัดหงษ์รัตนาราม กรุงเทพมหานคร มีผู้สร้างหงส์สีเงิน หงส์สีทอง ทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กถวายวัดโดยนำไปตั้งไว้หน้าแท่นพระประธาน เพื่อเป็นพุทธรูปและเป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย*

คติการสร้างรูปหงส์ทั้งที่ปรากฏในลักษณะที่อยู่บนเสาดุงของทางภาคเหนือ หรือการสร้างรูปหงส์และเสาดุงขนาดเล็กหรือหงส์บนต้นไม้เงินต้นไม้ทองของทางภาคใต้ ตลอดจนการสร้างหงส์เป็นเครื่องบูชาและเป็นส่วนประกอบของของถวายพระในเทศกาลเข้าพรรษาของภาคกลาง ล้วนทำให้เห็นว่าการสร้างรูปหงส์เป็นสิ่งที่น่าจะเป็นความคิดความเชื่อในเรื่องที่ว่าหงส์เป็นสิ่งดีงาม ย่อมทำให้ผู้สร้างเกิดความสุข และเรื่องราวในชาดกที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าครั้งเสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ทองก็อาจเป็นเหตุผลอีกประการหนึ่งในการสร้างรูปหงส์ในแง่ของการเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งของพุทธศาสนา

6. พระราชประเพณีการถวายพระเพลิงพระบรมศพหรือพระศพ : ศิลปะรูปหงส์ในขบวนแห่อัญเชิญพระบรมศพหรือพระศพ และศิลปะรูปหงส์ในบริเวณพระเมรุมาศ

ตามราชประเพณีโบราณเมื่อพระมหากษัตริย์ พระราชินีเสด็จสวรรคตหรือพระราชวงศ์สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระราชพิธีบำเพ็ญพระราช-

* จากคำบอกเล่าของพระภิกษุที่วัดหงษ์รัตนาราม กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2531

กุศลตามพิธีทางพุทธศาสนา โดยพระบรมศพจะได้รับการบรรจุในพระโกศทองแล้วอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ พระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง มีการตกแต่งที่ประดิษฐานพระโกศตามพระเกียรติยศ และเมื่อถึงเวลาอันควรก็เชิญพระบรมศพหรือพระศพไปถวายพระเพลิง ซึ่งจะกระทำกลางแจ้ง ณ ใจกลางพระนคร ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีการปลุกสร้างพระเมรุมาศในการถวายพระเพลิง

6.1 ศิลปะรูปหงส์ในขบวนแห่อัญเชิญพระบรมศพหรือพระศพไปประดิษฐานยังพระเมรุมาศ

เมื่อจะมีการถวายพระเพลิงพระบรมศพหรือพระศพ จะต้องมีการอัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาปราสาทประดิษฐานเหนือบุษบก และมีขบวนแห่เพื่อยাত্রาไปยังพระเมรุมาศ ขบวนแห่นอกจากจะมีสมเด็จพระสังฆราชและข้าราชการร่วมอยู่ด้วยแล้ว ยังประกอบด้วยเครื่องอิสริยยศพลประโคนศรียางคนนครีตลอดจนรูปสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ เป็นคู่ทำหน้าที่แบกบุษบก ซึ่งจะต้องมีหงส์อยู่ด้วยเสมอเพราะหงส์เป็นเสมือนพาหนะนำเครื่องสูงต่าง ๆ ไปสู่ทิพยโลก รัชขบวนแห่ที่มีสัตว์หิมพานต์ร่วมอยู่ด้วยนี้ได้จัดไปในสมัยรัชกาลที่ 6

6.2 ศิลปะรูปหงส์ในบริเวณพระเมรุมาศ

ศิลปะรูปหงส์ที่มักจะเห็นกันอยู่เสมอในงานพระเมรุมาศซึ่งมีมาแต่โบราณกาลและยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบันคือเสาหงส์ในบริเวณพระเมรุมาศซึ่งประดิษฐานในงานพระบรมศพหรือพระศพซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนจากภาพพระเมรุมาศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีหงส์คาบพู่ห้อยอยู่บนยอดเสาและมีฉัตรปักอยู่กลางตัวตั้งไว้รายรอบพระเมรุมาศทั้ง 4 มุม¹ (รูปที่ 36) แต่ในการบันทึกเกี่ยวกับงานพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น มิได้กล่าวถึงบทบาทและหน้าที่ของเสาหงส์ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีกรรมแต่อย่างใด สันนิษฐานว่าอาจจะสร้างเพื่อความงดงามของพระเมรุมาศ และเสริมความหมายของเขาพระสุเมรุซึ่งสร้างจำลองมาในรูปของพระเมรุมาศ

นอกจากนี้ พระเมรุมาศของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2528 ก็ปรากฏว่ามีการสร้างเสาหงส์ไว้ด้วยเช่นกัน แต่ครั้งนั้นเสาหงส์มิได้สร้างขึ้นเพื่อประดับตกแต่งหรือเพื่อเสริมให้เห็นความหมายและมโนทัศน์ของเขาพระสุเมรุจำลองเท่านั้น แต่เสาหงส์ยังมีหน้าที่ในการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่มีเสาหงส์รองรับเชื่อมโยงจากต้นพันของพระกุษาโยงบนพานทองพระมหากุญชรซึ่งตั้งอยู่ที่ต้นอาสนสงฆ์แล้วทอดปลายข้างหนึ่งไปเชื่อมต่อกับสายแถบที่โยงมาจากพระบรมโกศบนพระเมรุมาศ นับได้ว่ามีความสอดคล้องกับคติการทำบุญกุศลให้แก่ผู้ตายโดยการให้สัตว์ปีกหรือหงส์เป็นผู้นำวิญญาณของผู้ตายไปสู่สุคติบนสวรรค์อีกประการหนึ่งด้วย

7. ประเพณีบวชนาคของภาคใต้ : คานหามรูปหงส์

ประเพณีบวชนาคของทางภาคใต้ซึ่งมีศิลปะรูปหงส์เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยนั้น จะปรากฏในช่วงของการแห่ นาคซึ่งนอกจากจะนิยมทำคานหามสำหรับแห่ นาคไปวัดเพื่อเข้าพิธีอุปสมบทเป็นรูปม้าตามคติที่เจ้าชายสิทธัตถะทรงม้ากัณฐกะเสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์แล้ว ยังนิยมทำคานหามนาคเป็นรูปหงส์ด้วย¹⁶ คานหามรูปหงส์ในประเพณีบวชนาคของภาคใต้ที่ได้ข้อมูลมาจากจังหวัดสงขลา คือ ประเพณีดังกล่าวของจังหวัดนี้จะต้องมีการแห่ นาคไปยังทะเลก่อนที่จะเข้าพิธีทำขวัญและเข้าพิธีบวช ทั้งนี้ เพราะชาวใต้ถือว่าคนเป็นลูกชาวเล มีต้นกำเนิดมาจากทะเล ทะเลเปรียบเสมือนแม่ผู้ให้อาหาร เป็นผู้มีบุญคุณเหมือนกับชวานาที่ชาวบั้งซึ่งในบุญคุณของพระแม่โพสพ ฉะนั้น เมื่อจะบวชเรียนจึงต้องไปบอกกล่าวเป็นการลาบวช และเพื่อชำระร่างกายให้สะอาดก่อนเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์

ในการแห่ นาคไปยังทะเลจะทำหูกานหามเป็นรูปหงส์เพื่อให้นาคขึ้นขี่ (รูปที่ 37) และมีคนช่วยหามคานนั้นเดินไป โดยมีขบวนกลองยาว และการร่ายรำร่วมไปในขบวนด้วย เมื่อไปถึงทะเล นาคซึ่งขี่หงส์จะถูกหามลงไปในทะเล ผู้หามจะพยายามโยกคานหามให้โคลงเคลงเพื่อให้ นาคตกน้ำ ผู้เป็นนาคต้องพยายามเกาะหงส์ที่ขี่ไปให้แน่นเพื่อไม่ให้ตกลงไปในน้ำเร็วเกินไป หากนาคคนใดสามารถอยู่บนหลังหงส์ได้นานถือว่าเป็นผู้ที่มีความแข็งแรงมั่นคง และเมื่อนาคหล่นลงไปในน้ำแล้วผู้ช่วยแบกคานหามจะช่วยกันอาบน้ำชำระร่างกายให้นาค แล้วจึงให้ขึ้นขี่หงส์กลับไปทำขวัญที่บ้านหรือที่วัด และส่งนาคเข้าโบสถ์เพื่อทำพิธีบวชต่อไป ซึ่งหากพิจารณาความหมายของการทำหูกานหามรูปหงส์ในประเพณีดังกล่าว นอกจากการเป็นสัตว์หิมพานต์ซึ่งมีความศักดิ์สิทธิ์แล้ว อาจมีความหมายให้หงส์นำผู้บวชซึ่งได้รับอาบนิสงส์จากบุญกุศลในการบวชไปพบสิ่งที่ตั้งงามหรือไปสวรรค์และนิพพานด้วยก็เป็นได้

8. ประเพณีการตั้งศาลพระภูมิ : รูปหงส์ที่เสาของศาลพระภูมิ

บริเวณบ้านหรือที่ตั้งอาคารสถานที่ต่าง ๆ ของคนไทยเรานั้นส่วนใหญ่มักมีศาลพระภูมิตั้งอยู่ ทั้งนี้ เพราะยึดถือปฏิบัติกันมาว่า เมื่อมีการปลูกบ้านใหม่หรือสร้างอาคารสถานที่ใหม่ นอกจากจะต้องมีการทำบุญขึ้นบ้านใหม่แล้วก็จะมีการตั้งศาลพระภูมิด้วย โดยมีความเชื่อว่า เมื่อได้มาอาศัยผืนดินนั้นอยู่ก็ควรต้องสร้างที่อยู่ให้แก่เจ้าที่เจ้าทางด้วยเช่นกัน การตั้งศาลพระภูมิต้องมีผู้รู้เป็นผู้ประกอบพิธีตามฤกษ์ที่ดี ทั้งนี้จะต้องจัดเตรียมเครื่องสังเวยต่าง ๆ ในการตั้งศาลให้พร้อมและถูกต้อง โดยมักตั้งศาลให้หันหน้าไปทางทิศเหนือหรือทิศใต้ แต่ส่วนใหญ่จะนิยมหันหน้าไปทางทิศเหนือ²¹

คำว่า “พระภูมิ” หมายถึง ผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินหรือผู้ปกป้องรักษาที่ดินนั้น ๆ ดังนั้น จึงมีคำเรียกผู้คุ้มครองรักษาที่ดินว่า “พระภูมิเจ้าที่” ด้วย แต่เดิมการปลูกสร้างศาลพระภูมินิยมปลูกเป็นเรือนเสาเดียวสูงเพียงตา¹⁸ และถือเป็นประเพณีสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันว่า ศาลพระภูมิจะต้องมีเสาเดียวเสมอ ส่วนลักษณะของ

ศาลพระภูมิก็นิวิวัฒนาการจากไม้มาเป็นการหล่อด้วยปูนทั้งเสาและตัวเรือนของศาล และมีการประดิษฐ์ตกแต่งให้มีความสวยงาม เช่น บริเวณเสาทั้ง 4 ด้าน นอกจากจะมีการทำลวดลายตกแต่งเป็นรูปต่าง ๆ เช่น รูปนางฟ้า รูปดอกบัว รูปลวดลายกระหนก ฯลฯ แล้ว ยังนิยมทำเป็นรูปหงส์ยืนในลักษณะก้าวเท้าเหยียบเมฆด้วย รูปหงส์ดังกล่าวจะมีลักษณะคล้ายลายปูนปั้นอยู่ที่เสาทั้ง 4 ด้าน ส่วนใหญ่นิยมทำเป็นสีทองศาลที่เสาทำเป็นรูปหงส์ดังกล่าวมักเป็นศาลพระภูมิขนาดใหญ่ ตัวเรือนศาลจะทำเป็นลักษณะปรารงค์ 3 ยอดหรือบางทีก็เรียกว่า พรหม 3 ยอด ส่วนฐานนิยมทำเป็นคันทวยรูปต่าง ๆ เช่น พญานาค และหงส์ เป็นต้น โดยจะทำรูปสัตว์เหล่านี้ให้ยื่นออกไปทั้ง 4 ด้าน เพื่อรองรับตัวเรือนศาลพระภูมิซึ่งจะตั้งอยู่บนรูปสัตว์เหล่านั้น

การเลือกรูปหงส์เหยียบเมฆมาเป็นส่วนประกอบในการประดับตกแต่งศาลพระภูมิเนื่องจากถือว่าหงส์เป็นของสูง และเป็นพาหนะของเทพ การที่หงส์เหยียบเมฆแสดงถึงความเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับสวรรค์ ดังนั้น ลวดลายรูปหงส์จึงมีความหมายเหมาะสมกับเทพที่อัญเชิญมาสถิตยังศาลพระภูมิ

9. ของขลังรูปหงส์

9.1 การสักรูปหงส์

“การสัก” เป็นการใช้วัตถุปลายแหลมจิ้มแทงลงบนผิวหนังส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเพื่อทำให้เกิดเป็นรูปและลวดลายต่าง ๆ ตามรอยที่สักลงไป¹³ คนไทยนิยมสักรูปและลงอักขระต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยมีความเชื่อว่าจะทำให้เกิดความสวยงาม เป็นการลงคาถาอาคม บางครั้งเพื่อแสดงสังกัดหรือเพื่อรักษาโรค ลายสักรูปหงส์เป็นลายสักที่นิยมลายหนึ่ง ทั้งนี้เพราะมีความเชื่อว่าจะทำให้เกิดคุณทางเมตตามหานิยม ส่วนใหญ่จะสักบริเวณอก ไหล่ หรือต้นแขนโดยลงอักขระกำกับไว้ตามอวัยวะส่วนต่างๆ ของหงส์ด้วย*

9.2 รูปหงส์ในยันต์

“ยันต์” เป็นของขลังชนิดหนึ่ง หมายถึง รูปต่างๆ ที่เขียนลงบนแผ่นโลหะหรือผ้าแล้วลงอักขระหรือเลข¹⁴ ผู้ที่จะลงยันต์ได้จะต้องเป็นผู้มีคาถาอาคม เพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ตามความมุ่งหมายต่าง ๆ เช่น ใช้ป้องกันอัคคีภัย ป้องกันโจรผู้ร้าย ป้องกันภูตผีปีศาจต่าง ๆ เป็นต้น ยันต์ที่ทำเพื่อจุดมุ่งหมายต่าง ๆ นี้ นอกจากจะมีอักขระซึ่งมักเป็นอักษรขอมและการลงเลขแล้ว ก็อาจมีการลงรูปต่าง ๆ เช่น รูปนกคุ้ม รูปท้าวเวสสุวรรณ รูปนางกั๊ก เป็นต้น ทั้งนี้แล้วแต่ความมุ่งหมายที่จัดทำขึ้น

* สัมภาษณ์พระครูจันทรวังศานุวัตร เจ้าอาวาสวัดปราสาท ณ วัดปราสาท อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 19 ตุลาคม 2528

สำหรับยันต์ที่มีรูปหงส์ประกอบอยู่นั้นเชื่อกันว่าทำขึ้นเพื่อผลในทางเมตตามหานิยม ทำให้มีเสน่ห์เป็นที่รักใคร่ของผู้ที่ได้พบเห็น ประกอบกิจการงานใดก็จะสำเร็จ ยันต์รูปหงส์นั้นเขียนได้หลายแบบ เช่น ทำเป็นรูปหงส์ตัวเดียวอยู่ในทำยันแล้วลงอักขระและตัวเลขกำกับ ดังที่ปรากฏในเอกสารสมุดไทยที่เกี่ยวกับตำรายันต์เล่มหนึ่งชื่อ “ตำราเพชรรัตนมหายันต์” ซึ่งพระครูใบฎีกาเทพย์ สิงห์รักษ์ วัดระฆังโฆสิตาราม เป็นผู้บันทึกไว้ ยันต์ดังกล่าวนี้ใช้ภาวนาเมื่อจะหุงขี้ผึ้งพญาหงส์ทอง* นอกจากนี้ ยังพบยันต์รูปหงส์ที่ใช้ในการทำเสน่ห์ให้หญิงรักและใช้ในการหุงขี้ผึ้งพญาหงส์ทองในตำรายันต์เล่มอื่นด้วย** รูปหงส์ที่วาดไว้ในผ้ายันต์เพื่อใช้ในพิธีกรรมดังกล่าวเป็นรูปหงส์ 2 ตัว ในทำยัน ซึ่งจะมีอักขระและตัวเลขกำกับ (รูปที่ 38)

ยันต์รูปหงส์ที่พบอีกลักษณะหนึ่งซึ่งให้คุณทางเมตตามหานิยมและเป็นที่ยอมรับในกลุ่มผู้ทำมาค้าขาย คือผ้ายันต์สีแดงมีรูปนางกวักกับรูปหงส์คู่ลงอักขระและตัวเลขกำกับ

9.3 วัตถุมงคลรูปหงส์

วัตถุมงคลหรือของขลังต่าง ๆ นั้น นิยมสร้างหลายรูปแบบ เช่น ทำเป็นตะกรุด เชือกควั่น หรือ นำอวัยวะของสัตว์ที่หายากมาทำเป็นของขลัง เช่น เขี้ยวหมูตัน เขี้ยวเสือ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเชื่อว่า จะทำให้อยู่ยงคงกะพันพ้นจากศาสตราวุธต่าง ๆ ใช้ป้องกันตัวให้รอดพ้นจากอุบัติเหตุ ฯลฯ นอกจากนี้ ในทางเมตตามหานิยม เกจิอาจารย์ต่าง ๆ มักจะสร้างเป็นวัตถุมงคลรูปหงส์ขนาดเล็กนำไปตั้งบูชาหรือใช้พกติดตัว โดยทำเป็นหงส์ทอง และหงส์เงิน นำไปปลุกเสกและที่ตัวหงส์หรือส่วนต่าง ๆ ของตัวหงส์มักจะลงคาถาหรือมีอักขระกำกับไว้ด้วย (รูปที่ 39)

จะเห็นได้ว่าศิลปะรูปหงส์ที่ปรากฏในความเชื่อและประเพณี-พิธีกรรม นอกจากจะทำให้ทราบถึงบทบาทหน้าที่ของรูปหงส์แล้วยังทำให้ตระหนักถึงบทบาทของศิลปะว่า มีความเกี่ยวข้องผูกพันหรือมีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาซึ่งปรากฏให้เห็นในประเพณี-พิธีกรรมต่าง ๆ มาเป็นเวลาช้านาน

* การทำขี้ผึ้งพญาหงส์ทองโดยทำให้สุกด้วยการคั่ว

** สมุดไทย สมบัติของวัดคอนชาโยม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

สรุปและข้อเสนอแนะ

รูปแบบ ความหมาย และแนวคิดในการสร้างรูปหงส์

รูปแบบ

ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ไม่ปรากฏหลักฐานเด่นชัดในด้านรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ แต่มีหลักฐานเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “นกทิวพี” ต่อมาในสมัยก่อนอาณาจักรไทย ศิลปะที่จัดเป็นศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และลพบุรี มีศิลปะรูปหงส์อยู่ด้วย ศิลปะรูปหงส์เหล่านั้นได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย มอญและขอม ผ่านทางศาสนาฮินดู พุทธศาสนาเถรวาทและนิกายมหายาน และทางวรรณกรรมรูปแบบของหงส์ในศิลปะดังกล่าวปรากฏใน 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่เป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติและรูปแบบที่มีการตกแต่งบางส่วนให้สวยงามกว่าธรรมชาติ

รูปแบบที่เป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติ ปรากฏให้เห็น 2 แบบ คือ

1. แบบที่ปาก ลำตัว ปีก ขา และเท้า มีลักษณะเช่นเดียวกับสัตว์ประเภทเปิด หงส์ หรือห่านตามธรรมชาติ
2. แบบที่มีลักษณะคล้ายนก คือ มีปากแหลม หางมีลักษณะคล้ายหางนก

รูปแบบที่มีการตกแต่งบางส่วนให้สวยงามกว่าธรรมชาติ เป็นรูปแบบที่ตกแต่งลวดลายมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะที่ส่วนหงอน ส่วนอกและส่วนหาง

ส่วนในยุคประวัติศาสตร์ไทยหรืออาณาจักรไทย ศิลปะรูปหงส์แบ่งได้ ดังนี้

รูปหงส์ศิลปะเชียงแสนหรือศิลปะล้านนา พบ 2 รูปแบบ ได้แก่

1. รูปแบบที่เป็นศิลปะพื้นเมืองของล้านนา เป็นรูปแบบที่มีลักษณะผสมผสานระหว่างรูปทรงตามธรรมชาติของสัตว์ประเภทห่านหรือหงส์ กับรูปทรงของสัตว์ปีกประเภทนก ลักษณะเด่นคือ ส่วนหางทำเป็น 2 แบบ คือ แบบที่หนึ่งต่อซ้อนโดยประดิษฐ์ให้หงอนโค้งขึ้น และแกะสลักลวดลายแบบศิลปะล้านนาอีกแบบหนึ่งทำลวดลายให้เป็นช่อใบไม้เรียวยาวแหลม

2. รูปแบบที่เป็นศิลปะพม่าและไทยใหญ่หรือได้รับอิทธิพลบางส่วนจากศิลปะพม่าหรือไทยใหญ่ รูปทรงของหงส์เป็นลักษณะถ่ายแบบมาจากธรรมชาติ มีลำตัวค่อนข้างอ้วนหรือมีลักษณะที่ป้อมกว่าหงส์ศิลปะพื้นเมืองของล้านนา ส่วนหางมักทำเป็นแจกหรือลายพรรณพฤกษา

ศิลปะรูปหงส์สุโขทัย มี 3 รูปแบบ ได้แก่

แบบที่ 1 เป็นรูปแบบของหงส์ที่มีหางคล้ายนกซึ่งอาจได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย หรือลังกา

แบบที่ 2 เป็นรูปแบบที่มีเค้าของรูปทรงของสัตว์ตามธรรมชาติ แต่มีการตกแต่งประดิษฐ์ลวดลายที่หงอน และโดยเฉพาะส่วนหางจะประดิษฐ์ให้มีลวดลายลักษณะโค้งงอนขึ้น บางแบบก็ประดิษฐ์ส่วนหางให้เป็นแฉกคล้ายหางนก และบางแบบก็ประดิษฐ์ส่วนหางให้คอซ้อนขึ้นอีกชั้นหนึ่งโดยทำลวดลายที่หางให้เป็นข้อเรียวขึ้นคล้ายกับรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ล้านนาแบบพื้นเมือง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอิทธิพลทางศิลปะซึ่งร่วมยุคสมัยกันอยู่จึงทำให้มีรูปแบบในลักษณะเดียวกันหรือคล้ายกันได้

แบบที่ 3 เป็นรูปแบบของศิลปะรูปหงส์ในลักษณะที่น่าจะเป็นต้นเค้าของรูปทรงของหงส์ในชุดสัตว์หิมพานต์ รูปแบบของหางหงส์เป็นลวดลายกระหนกสามตัวในสมัยอยุธยา

รูปหงส์ศิลปะอยุธยา พบว่ามีการสร้างสรรค์รูปแบบให้แตกต่างไปจากที่เคยมีมาก่อน แต่ในช่วงต้นของยุคยังคงมีรูปแบบที่เป็นการถ่ายแบบจากธรรมชาติอยู่ อย่างไรก็ตามพอจะสรุปได้ว่า รูปหงส์ศิลปะอยุธยามี 2 รูปแบบ คือ

1. รูปแบบที่เป็นการถ่ายแบบมาจากธรรมชาติ มีทั้งรูปแบบที่ไม่ได้ตกแต่งลวดลายเลย และแบบที่ประดับประดาตกแต่งลวดลายอย่างงดงาม
2. รูปแบบที่มีการตกแต่งหางด้วยลวดลายกระหนก ซึ่งในช่วงแรกของสมัยอยุธยารูปหงส์ยังมีรูปแบบตามธรรมชาติ ต่อมาได้มีการพัฒนาจากรูปแบบดังกล่าวไปเป็นรูปแบบของสัตว์ประเภทนกที่มีช่วงปากและลำคอยาว ช่วงลำตัวได้สัดส่วนรับกับช่วงขาที่สูงทำให้มีความสง่างามมากยิ่งขึ้น แผงเดือยที่ขาดตกแต่งด้วยลวดลายหางทำเป็นลายกระหนกซ้อนโค้งงอนขึ้นในระดับที่ได้สัดส่วนกับส่วนหัว ตกแต่งรอบคอและส่วนอกอย่างงดงาม นอกจากนี้ลักษณะของเท้าก็เปลี่ยนเป็นกรงเล็บ ไม่ใช่ลักษณะเท้าแบบพังผืดหรือใบพาย รูปแบบดังกล่าวเป็นรูปแบบของหงส์ที่เรียกกันว่า ชุดสัตว์หิมพานต์ซึ่งเป็นรูปแบบที่ประดิษฐ์ขึ้นมาจนได้รับความนิยมสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และนับเป็นรูปแบบของหงส์ที่ได้กลายเป็นสัตว์ในจินตนาการหรือสัตว์หิมพานต์อย่างสมบูรณ์แบบ

รูปหงส์ศิลปะธนบุรี พบหลักฐานน้อย เท่าที่พบเป็นรูปแบบของสัตว์หิมพานต์

รูปหงส์ศิลปะรัตนโกสินทร์ นิยมสร้างในรูปแบบของสัตว์หิมพานต์ แต่การประดิษฐ์ลวดลายที่ตกแต่งแตกต่างกันตามจินตนาการของช่างแต่ละคน

ความหมาย

ความหมายของรูปหงส์นับว่าสอดคล้องกับเรื่องของนกทิพย์ ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วใน

ดินแดนแถบนี้ ดังนั้น เมื่ออารยธรรมอินเดียในเรื่อง “hamsa” หรือ “หงส์” แพร่เข้ามา จึงทำให้ชนในดินแดนแถบนี้รับคติเกี่ยวกับ “hamsa” หรือหงส์ในลักษณะที่มีความหมายซึ่งแสดงถึงจินตนาการและความใฝ่ฝันของมนุษย์ที่จะไปยังดินแดนที่ไม่อาจกำหนดพรมแดนได้ หงส์จึงมีความหมายเกี่ยวกับท้องฟ้าหรือสวรรค์ และเมื่อปรากฏร่วมกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็อยู่ในฐานะเป็นเทพพาหนะ ส่วนศิลปะรูปหงส์ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนานั้น มักใช้ในความหมายที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในพระชาติที่เป็นพญาหงส์ทอง และนำไปใช้เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งในมงคล 108 ประการหรือลักษณะหนึ่งของมหาบุรุษ คือ พระพุทธเจ้า นอกจากนี้ ยังใช้เป็นสัญลักษณ์ของผู้คุ้มครองเบื้องบนผู้นำความบริสุทธิ์เข้ามายังพุทธสถาน และยังเป็นบุคลาธิษฐานที่หมายถึงพระอรหันต์ผู้ละจากกิเลสทั้งปวงด้วย

เนื่องจากหงส์เป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องว่าอยู่ในตระกูลสูง จึงมักนำมาประดิษฐ์สร้างสรรค์เป็นสิ่งของเครื่องใช้หรือใช้เป็นสัญลักษณ์ของบุคคลผู้มีฐานะอันศักดิ์สูงเช่นพระมหากษัตริย์และพระราชินี เป็นต้น อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปความหมายของรูปหงส์มักเกี่ยวข้องกับความสูงส่ง ความดีงาม และความป็นมงคลทั้งปวง

ด้านแนวคิด

ความหมายของรูปหงส์ในงานศิลปกรรมต่าง ๆ นั้น สามารถทำให้เห็นแนวคิดใหญ่ ๆ ในการสร้างรูปหงส์ได้ 4 แนวคิด คือ

1. แนวคิดด้านจินตนาการแสดงให้เห็นในความหมายที่ให้หงส์เป็นสัญลักษณ์ของท้องฟ้าหรือสวรรค์
2. แนวคิดทางศาสนา ในศาสนาพราหมณ์ หงส์เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าในฐานะเทพพาหนะ ส่วนในทางพุทธศาสนา หงส์เป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ความสูงส่ง ความบริสุทธิ์ และความดีงามทั้งปวง
3. แนวคิดทางด้านวรรณคดี แนวคิดนี้ส่วนใหญ่มาจากแนวคิดทางศาสนาอันทำให้เกิดวรรณคดีทางศาสนาหรือที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ดังนั้น ศิลปะรูปหงส์ที่ปรากฏจึงมักมีที่มาจากชาดก และฉากที่เกี่ยวกับป่าหิมพานต์
4. แนวคิดทางสุนทรียศาสตร์ การสร้างสรรค์งานศิลปะนั้น นอกเหนือจากผู้สร้างต้องการจะแสดงออกหรือสื่อความรู้สึกนึกคิด จินตนาการเกี่ยวกับเรื่องหนึ่งเรื่องใดแล้ว ยังสร้างเพื่อให้เกิดความงามที่ผสมกลมกลืนอันสอดคล้องกับความหมายที่ต้องการจะสื่อกับผู้พบเห็นด้วย ฉะนั้น จะเห็นว่ามีศิลปะรูปหงส์จำนวนมากไม่น้อยที่สร้างขึ้นเพราะเห็นว่าเป็นสิ่งงดงาม ดังจะเห็นได้จากงานประณีตศิลป์ต่าง ๆ เช่น ลายเขียนทอง ลายรดน้ำ และลายประดับมุก เป็นต้น

เนื่องจาก “หงส์” ใช้เป็นสัญลักษณ์ของความดีงามและความเป็นมงคลอยู่เสมอ ดังนั้น การนำรูปหงส์ไปเป็นองค์ประกอบในการประดิษฐ์สร้างสรรค์ต่าง ๆ จึงมีให้เห็นได้ในวิถีชีวิตของคนไทยทั่วไป โดยไม่จำกัดสถานที่ว่าจะเห็นได้แต่เฉพาะที่วัดหรือในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น

จากการศึกษาเรื่องหงส์ที่ปรากฏในศิลปกรรมของไทย พบว่า ศิลปะรูปหงส์ได้เข้ามามีบทบาทในความเชื่อและประเพณี-พิธีกรรมอยู่ไม่น้อยทั้งทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ทำให้เห็นว่าศิลปะรูปหงส์ถูกสร้างขึ้นเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมตามความคิด ความเชื่อทางศาสนา รวมทั้งความเชื่อทางไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นความพยายามที่จะนำความคิดความเชื่อที่เป็นนามธรรมมาแสดงออกให้เห็นเป็นรูปธรรม เพื่อช่วยในการประกอบพิธีกรรมนั้นบรรลุผลตามความคิด ความเชื่อที่สืบทอดกันมาเป็นประเพณี สรุปได้ว่าศิลปะรูปหงส์ที่ปรากฏในความเชื่อและประเพณี-พิธีกรรมส่วนใหญ่นั้นได้รับการสร้างสรรค์ให้มีบทบาทในฐานะที่เป็นพาหนะทรงของพระมหากษัตริย์ในการเสด็จไปประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ โดยทางชลมารคทั้งยังมีบทบาทหน้าที่ในการเป็นพาหนะนำสิ่งสักการะของพุทธศาสนิกชนไปถวายพระพุทธเจ้า เป็นผู้นำดวงวิญญาณของผู้ที่ล่วงลับไปแล้วให้พ้นจากอบายภูมิดังปรากฏในประเพณีการสร้างตุง (ธง) และการสร้างรูปหงส์ถวายวัดหรือถวายเป็นพุทธบูชา เป็นต้น ส่วนรูปหงส์ที่ประดับศาลพระภูมินั้น แม้จะเป็นเพียงลวดลายที่นำมาประดับตกแต่งเสาและคันทวยของศาลพระภูมิให้สวยงามก็ตาม แต่ในการสร้างรูปหงส์ผู้สร้างก็สร้างตามคติที่ถือว่าหงส์เป็นของสูง เป็นสัตว์ที่อยู่เบื้องบนและเป็นพาหนะของเทพ ด้วยเหตุนี้ ศิลปะรูปหงส์จึงมีความหมายเป็นการเสริมให้เห็นว่าศาลพระภูมินั้นเป็นที่สถิตย์ของเทพเทวผู้ศักดิ์สิทธิ์

นอกจากนี้ ยังมีการสร้างรูปหงส์ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ โดยทำเป็นของขลังรูปหงส์หรือสักตามร่างกาย ทำรูปหงส์ในยันต์ และวัดดุมงคลรูปหงส์ เพื่อเป็นสื่อในการทำให้เกิดคุณทางเมตตามหานิยม ทั้งนี้เพราะผู้สร้างถือเอาคุณสมบัติของหงส์ที่มีความงามเพียงพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ สูงส่งด้วยคุณธรรม กอปรด้วยเมตตา กรุณาและความเป็นมงคลทั้งปวง มาเป็นพลังในการปลุกเสก

อนึ่ง รูปหงส์ที่สร้างขึ้นให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์นั้น เชื่อกันว่าพลังปลุกเสกที่บรรจุไว้ในรูปหงส์นั้น ๆ จะช่วยให้ผู้ที่มีจิตศรัทธาเลื่อมใสเคารพบูชาได้รับผลตามวัตถุประสงค์ของการสร้างรูปหงส์ในโอกาสหรือในพิธีนั้น ๆ

การศึกษาศิลปะรูปหงส์ในงานประติมากรรมและจิตรกรรมทั้งหมดที่กล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าได้มีการพัฒนารูปแบบมาเป็นลำดับ จนมีรูปแบบที่มีความสมบูรณ์คือเป็นรูปแบบของสัตว์หิมพานต์ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ให้ศิลปะรูปหงส์มีลักษณะของสัตว์ปีกประเภทนกที่มีความสูงระหงตามจินตนาการซึ่งกวีได้พรรณนาไว้ และมีการตกแต่งประดิษฐ์ลวดลายกระหนกอันทำให้เกิดความงามเป็นพิเศษ ทั้งนี้ เพื่อสร้างสรรค์ให้หงส์ในจินตนาการมีความสูงส่งเหนือสัตว์ทั้งปวง

ความคิด จินตนาการเกี่ยวกับเรื่องหงส์จึงนับเป็นมรดกทางความคิดที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ดั่งจะเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมบางอย่างของไทย ซึ่งใช้รูปหงส์ในการสืบทอดความคิดความเชื่อใน ประเพณีนั้น ๆ และการสร้างสรรค์ศิลปกรรมร่วมสมัย ไม่ว่าจะเป็นงานประติมากรรม จิตรกรรม ประณีตศิลป์ ตลอดจนงานประยุกต์ศิลป์ก็ตาม ศิลปะรูปหงส์ก็ยังมีบทบาทปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ

เอกสารอ้างอิง

1. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. กรมศิลปากร. งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. อัมรินทร์การพิมพ์, กรุงเทพมหานคร, 2528, 245.
2. เครื่องถม เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้อง เครื่องพิพิธภัณฑ์ เครื่องทอง และเครื่องเงิน. โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, กรุงเทพมหานคร, 2526, 34.
3. จาริก วิไลแก้ว. เตาเผาเครื่องถ้วยและเครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่องสุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรม, 17-20 พฤศจิกายน 2530, 40.
4. เจริญ อินทรเกษม. จองเปรี๊ยะ. สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2509-2511, 8.
5. น. ณ ปากน้ำ. ศิลปะแห่งกำแพงเพชร. เมืองโบราณ, ธ.ค., 2523 - มี.ค., 2524, 7, 54.
6. บริษัทเอสโซ่สแตนดาร์ดประเทศไทย จำกัด. การแสดงศิลปกรรมแห่งชาติ ครั้งที่ 28. หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2-25 เม.ย., 2525.
7. ผาสุก อินทราวุธ. ดรรชนีภาชนะดินเผาสมัยทวารวดี. สำนักพิมพ์ไทย ไอ.ดี., กรุงเทพมหานคร, 2528, 30-31.
8. พัฒน์ สุทธิวรรณ. เรือพระที่นั่งศรีสุพรรณหงส์. ศิลปากร, ม.ค., 2511, 11, 66, 69.
9. พิริยะ ไกรฤกษ์. ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย คัดเลือกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสาขาส่วนภูมิภาค. กรมศิลปากร, กรุงเทพมหานคร, 2520, 52, 89.
10. มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพพิเศษ. ฟาแบร์เซ่. โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, กรุงเทพมหานคร, 2526.
11. ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. อักษรเจริญทัศน์, กรุงเทพมหานคร, 2525, 654.
12. กรมศิลปากร. แบบร่างรูปหงส์. ศิลปากร, พ.ค., 2515, 16.
13. สมชาย นิลอาธิ. ลายสักจิตรกรรมบนความเจ็บปวด. ศิลปวัฒนธรรม, ธ.ค., 2527, 6, 112, 117-119.
14. สันติ เล็กสุขุม. วิวัฒนาการของชั้นประดับลวดลายและลวดลายสมัยอยุธยาตอนต้น. อัมรินทร์การพิมพ์, กรุงเทพมหานคร, 2522, 40.
15. สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. ไครหัวหงส์. สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529. 2529, 4, 1394.

16. สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบุลย์. หงส์ : ในวัฒนธรรมชาวใต้. สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529. 2529, 10, 3907.
17. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. พนมรุ้ง ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, กรุงเทพมหานคร, 2531, 98-99.
18. เสฐียรโกเศศ(นามแฝง). การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตไทยสมัยก่อน. คลังวิทยา, กรุงเทพมหานคร, 2515, 215.
19. แสงสุรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. กระทบพยุหยาตรา. ใน กระทบพยุหยาตรา. สำนักงานคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ, กรุงเทพมหานคร, 2525, 39.
20. ฮันท์ เพนธ์. คำอ่านจารึกที่ระฆังในถ้ำเชียงดาว อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2157. ศิลปากร, ก.ย., 2528, 19, 124.
21. Anuman Rajadhon, Phya. Chao Thi & Some Traditions of Thai. Thailand Culture Series. Office of the National Committee on Culture, Bangkok, 2523, 4.

รูปที่ 1. รูปหงส์ในลายเฟื่องอุบะ
ปราสาทหินพิมาย นคร-
ราชสีมา

รูปที่ 2. รูปหงส์ในลายกรวยเชิง
ปราสาทหินพนมรุ้ง
บุรีรัมย์

รูปที่ 3. หม้อน้ำสัมฤทธิ์รูปหงส์
ศิลปะเชียงแสน

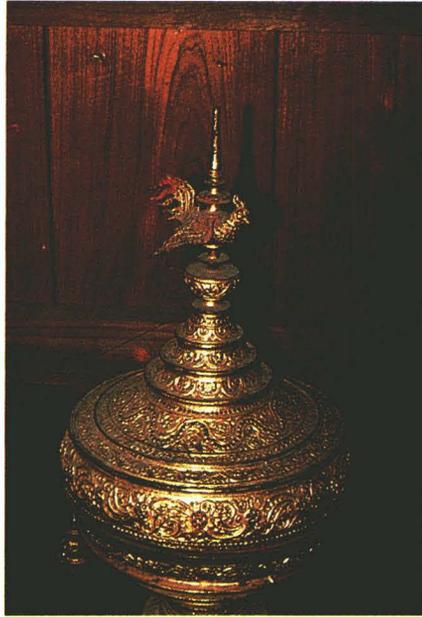
รูปที่ 4. ห้ายนเหนือกกรอบประตู
หน้าพระอุโบสถ
วัดพวกหงษ์ เชียงใหม่

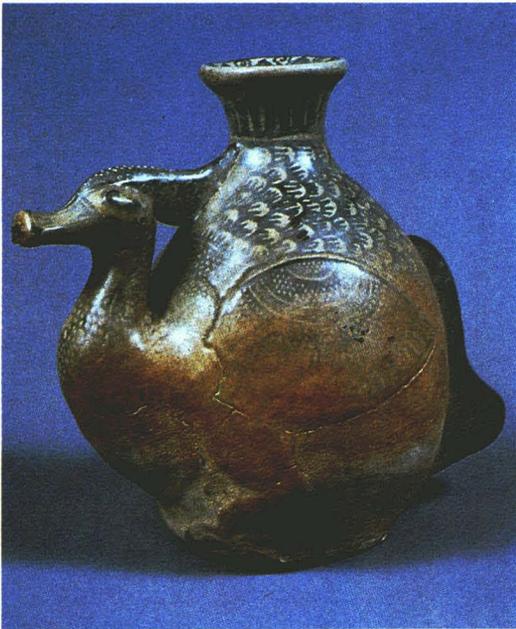
รูปที่ 5. รูปหงส์ศิลปะพื้นเมือง
ของ ล้านนา วัดแสนแฝง
เชียงใหม่

รูปที่ 6. หงส์ไม้ที่พิพิธภัณฑ์
วัดพระแก้วดอนเต้า
ลำปาง

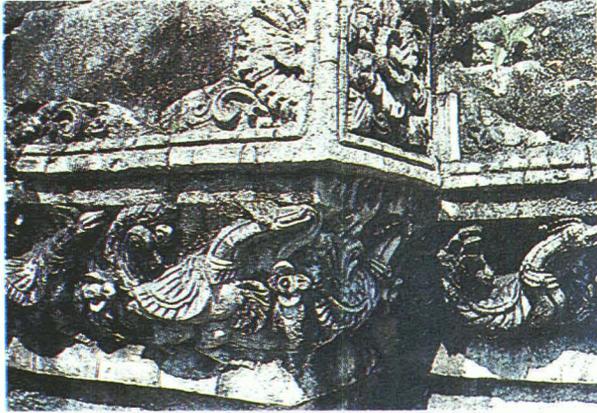
รูปที่ 7. อุบ ภาชนะใส่อาหารของเจ้านายไทยใหญ่ ส่วนยอด ประดับด้วยหงส์

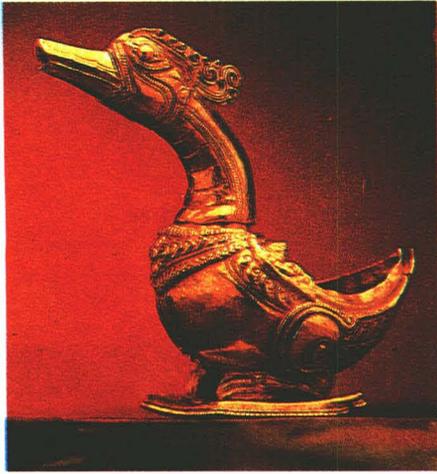
รูปที่ 8. กุณฑีรูปหงส์ เครื่องสังคโลก ศิลปะสุโขทัย

รูปที่ 9. กุณฑีรูปเทพเจ้าทรงหงส์ เครื่องสังคโลก จากสวรรคโลก ศิลปะสุโขทัย

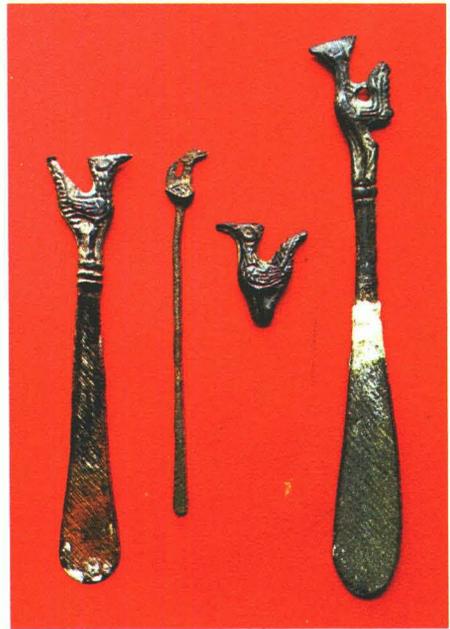
รูปที่ 10. ลวดลายปูนปั้นรูปหงส์ วัดจุฬามณี
พิษณุโลก

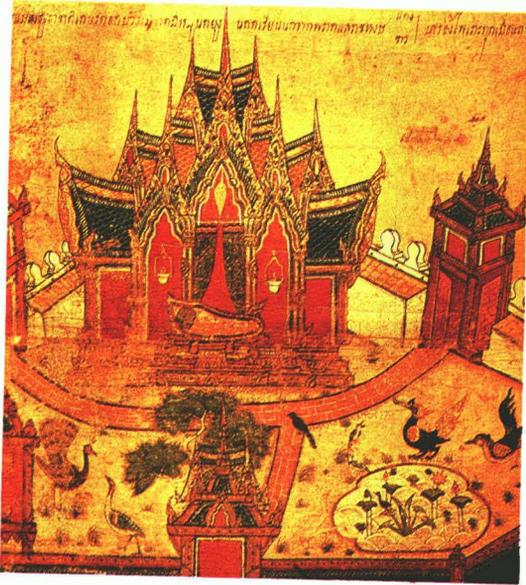
รูปที่ 11. เครื่องราชูปโภคทองคำรูปหงส์ วัดมหาธาตุ
พระนครศรีอยุธยา

รูปที่ 12. รูปหงส์สัมฤทธิ์ จาก เทวสถานโบสถ์พราหมณ์
นครศรีธรรมราช

รูปที่ 13. ไม้ป้าปูนและไม้แคะหู
ด้ามเป็นรูปหงส์

รูปที่ 14. ภาพวาดมหานครนิพพาน จากสมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี

รูปที่ 15. ลวดลายปูนปั้นประดับซุ้มประตูวิหารพระพุทธรูปปางตรัสรู้ วัดพระปฐมเจดีย์ นครปฐม

รูปที่ 16. บัวนพระโอรุ์สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลายหงส์เล่นน้ำ

พระราชาลัญจกรหกสพิมาน ในสมัยรัชกาลที่ 6

พระราชาลัญจกรพรหมทรงหงส์ (องค์ใหญ่)

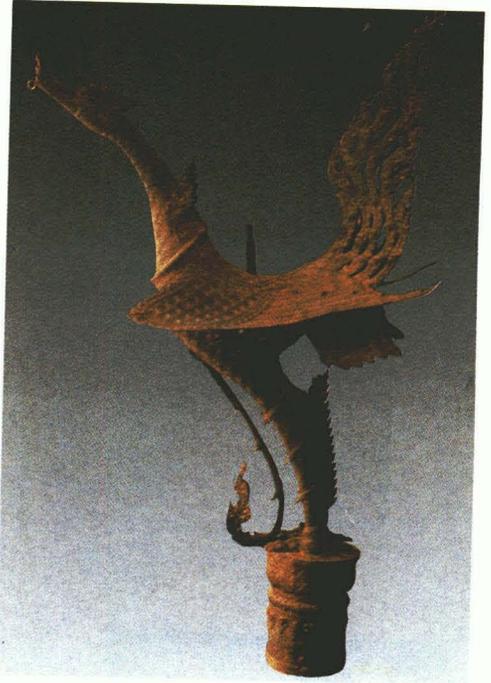

พระราชาลัญจกรพรหมทรงหงส์ (องค์น้อย)

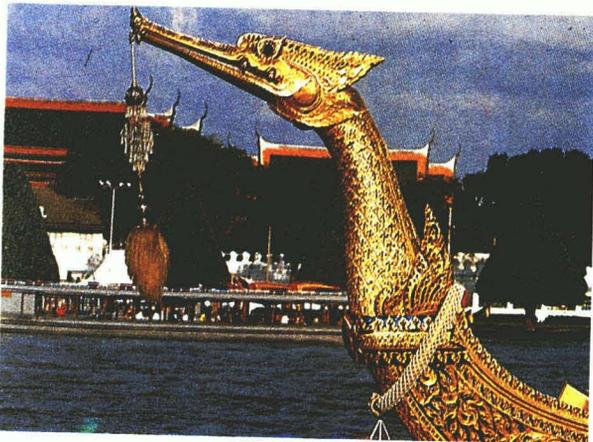
รูปที่ 17. พระราชาลัญจกร

รูปที่ 18. หงส์สัมฤทธิ์มีบุษบกอยู่บนหลัง
เทวสถาน กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 19. หงส์สัมฤทธิ์ สมบัติของคุณหญิง
เต็มสิริ บุญยสิงห์

รูปที่ 20. เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์

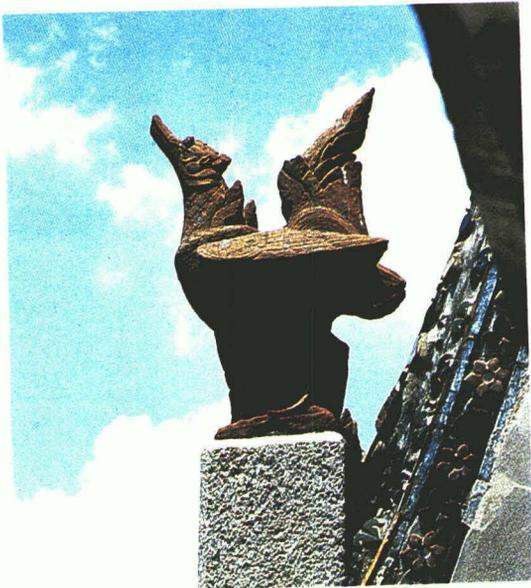
รูปที่ 21. ภาพหงส์ในขบวนแห่
พระบรมศพ

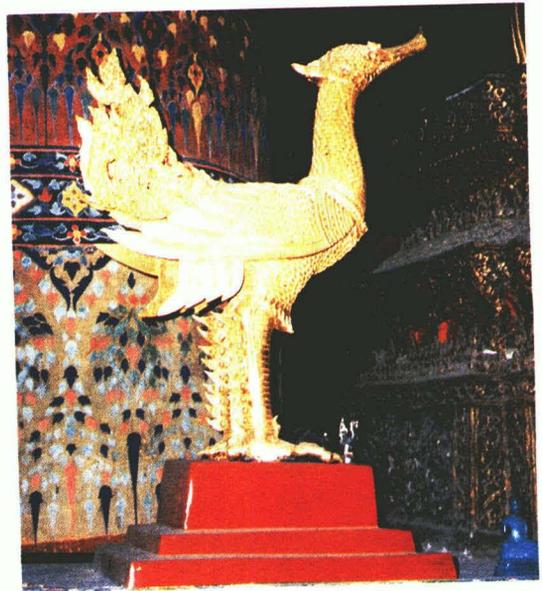
รูปที่ 22. เสาหงส์คู่หน้าพระอุโบสถ วัดกุฎีดามุมขุ พัทลุง

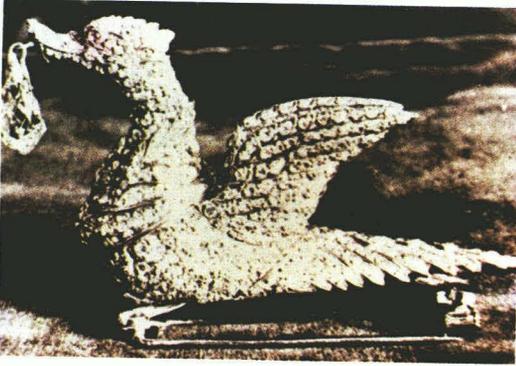
รูปที่ 23. หงส์ห้อยโคมไฟ ประดับบนยอดเสา พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 24. เสาหงส์หิน พระปรารักษ์ วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพมหานคร

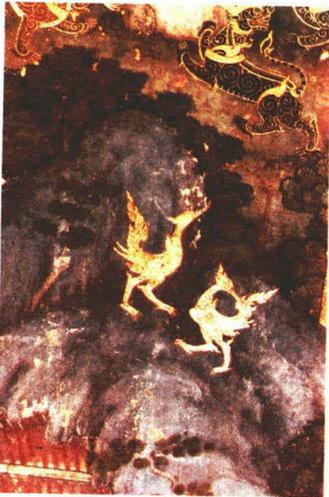
รูปที่ 25. รูปหงส์ที่มีผู้นำมาถวาย ณ วัดหงษ์รัตนาราม กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 26. เข็มกลัดเพชรรูปหงส์

รูปที่ 27. กรรไกรหัวหงส์ หรือไตรหัวหงส์

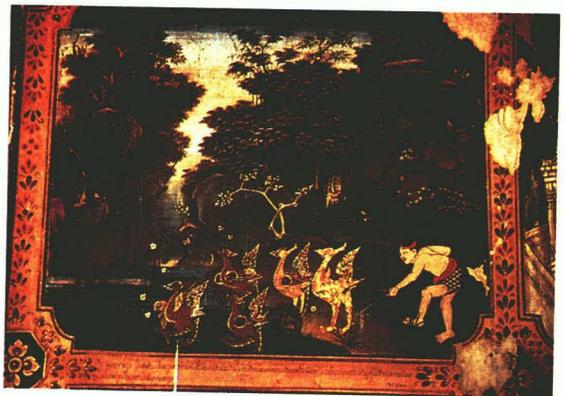

รูปที่ 28. ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
จากเขาคันธมาทน์ใน
ป่าหิมพานต์ อุโบสถ
วัดสุทัศนเทพวราราม
กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 29. ภาพหงส์จีนที่เพดานซุ้มประตู พระอุโบสถวัดพระเชตุพน-
วิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 30. ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง จุลหงส์-
ชาดก วัดเครือวัลย์ กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 31. ภาพหงส์จีนที่บานประตูประตู
พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม
กรุงเทพมหานคร

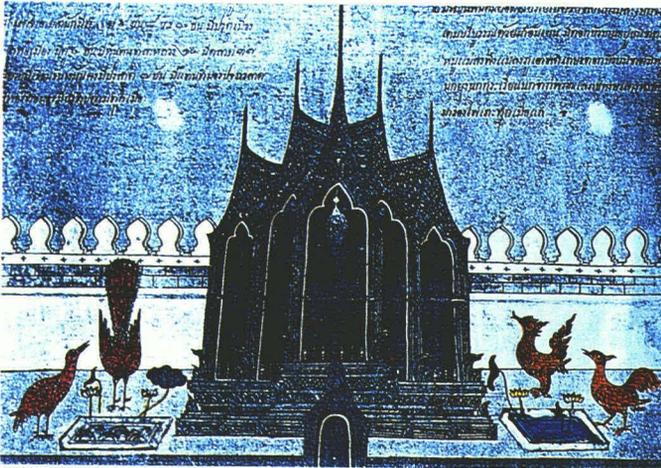
รูปที่ 32. ภาพปริศนาธรรม วัดทอง-
นพคุณ กรุงเทพมหานคร

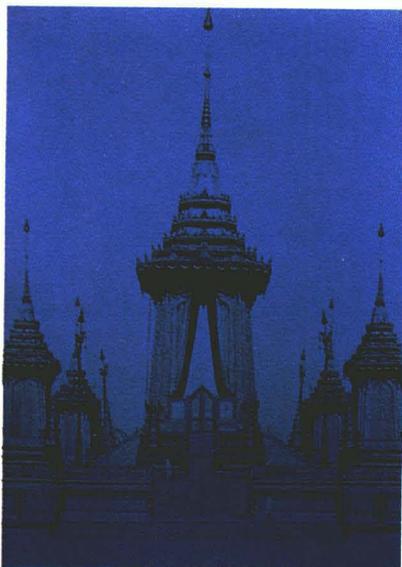
รูปที่ 33. จิตรกรรมฝาผนังภาพสัตว์หิมพานต์ วัดทองธรรมชาติ
กรุงเทพมหานคร

รูปที่ 34. จิตรกรรมฝาผนังภาพจาก
เรื่องหงส์พาเต่าบิน วัด-
บ้านยาง มหาสารคาม

รูปที่ 35. ภาพเมืองนิพพาน จาก
สมุดภาพไตรภูมิโลกวินาจัย

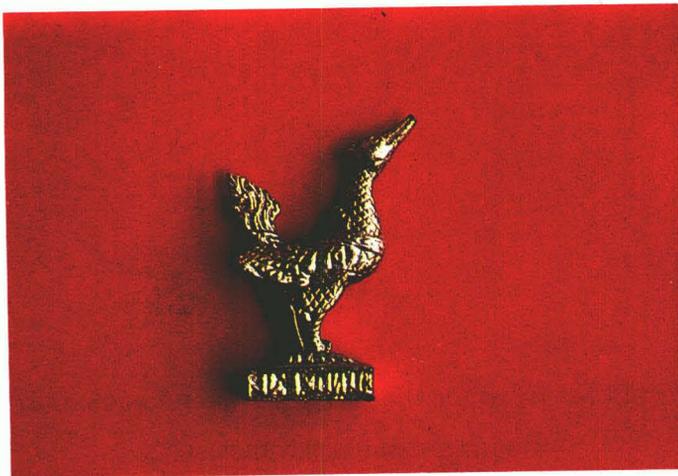

รูปที่ 36. ภาพพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ประดับบริเวณด้วยเสาหงส์

รูปที่ 37. กานหามรูปหงส์ในประเพณีบวชนาคของภาคใต้

รูปที่ 38. สมุดไทยขาว สมบัติของ
วัดดอนยายหอม
นครปฐม

รูปที่ 39. วัตถุมงคลรูปหงส์